AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ DÖVLƏT MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əmrahova Səma Aqil qızı

BAKI - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

____________________imza

"___" ____________ 2020-ci il

"POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ DÖVLƏT MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 64

Magistrant:

Əmrahova Səma Aqil qızı

___________________imza

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., b/m. Quliyev Vüsal Mübariz oğlu

_____________________ imza

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra İnqilab qızı

_____________________ imza

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____________________ imza

BAKI - 2021

Elm andı

Mən, Əmrahova Səma Aqil qızı and içirəm ki, “Postneft mərhələsində insan kapitalının formalaşması və inkişafının dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi prioritetləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tamamilə riayət etməklə və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

POSTNEFT MƏRHƏLƏSİNDƏ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFININ DÖVLƏT MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: İnsan kapitalı, bir insanın iqtisadi dəyər qazanan, bir şəkildə iş görmə qabiliyyətinə kömək edən bilik, bacarıq, təcrübə və sosial keyfiyyətlərin məcmusudur. Həm işəgötürənlər, həm də işçilər insan kapitalının inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar qoyurlar. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi insan kapitalına qoyulmuş investisiyanın həqiqi dəyərini ölçmək üçün bir səydir və insan resursları sahəsi ilə sıx əlaqəlidir. Təhsil və səhiyyə insan kapitalını artıran və eyni zamanda birbaşa iqtisadi böyüməyə kömək edən vacib xüsusiyyətlərdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi təkcə təhsil və təlimlə deyil, həm də işçi qüvvəsinin məhsuldarlığını və keyfiyyətini artıraraq gələcək gəlir səviyyəsini artıran hər cür fəaliyyətlə əlaqələndirilir. Bu baxımdan, məsələn, səhiyyə və miqrasiya ilə əlaqəli xərclər insan kapitalına yatırım kimi qəbul edilir. Bir ölkənin iqtisadi inkişafına aparan yol insan kapitalının inkişafı ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycan Respublikasında postneft mərhələsində insan kapitalının formalaşması, onun inkişafının dövlət mexanizmi və tənzimlənməsi prioritetlərini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Araşdırmada, əsasən, statistik təhlil, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunaraq, son on il üzrə insan kapitalının inkişafı prosesi araşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycanda insan kapitalının formalaşması istiqamətində aparılmış tədqiqatlardan ərsəyə gələn məqalələr, jurnallar, beynəlxalq əhəmiyyətli hesabatlar, kitablar və digər nəşrlər araşdırmanın əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: COVİD-19 pandemiyası səbəbi ilə kitabxanalara müraciət etməyin mümkünsüzlüyü, eyni zamanda, yerli mənbələrin əlçatanlılığının zəifliyi əsas məhdudiyyətlərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Qeyri-neft sektoru vasitəsi ilə insan kapitalının ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsindəki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin istafadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatdan çıxarılan nəticələrə bu və ya digər araşdırmalar zamanı mənbə olaraq, müraciət edilə bilər.

Açar sözlər: İnsan Kapitalı, Təhsil, Səhiyyə, İqtisadi inkişaf

STATE MECHANISM OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN THE POST-OIL STAGE AND PRIORITIES FOR ITS IMPROVEMENT

SUMMARY

The actuality of the subject: Human capital is a set of knowledge, skills, experience and social qualities that contribute to a person's ability to do business in a way that gains economic value. Education and health are important features that increase human capital and at the same time directly contribute to economic growth. Human capital theory is associated not only with training and education, but also with any activity that increases future income levels by increasing the productivity and quality of the workforce. In this regard for example, expenditures related to health and migration are considered as investments in human capital.

Purpose and tasks of the research: It is to determine the formation of human capital in the post-oil stage in Azerbaijan, the state mechanism of its development and the priorities of regulation.

Used research methods: The study examines the process of human capital development over the past decade, mainly using statistical analysis and comparative analysis methods.

The information base of the research: Articles, magazines, reports of international, books and other publications based on research on the formation of human capital in Azerbaijan form the basis of the research.

Restrictions of research: The main limitations are the inability to access libraries due to the COViD-19 pandemic as well as weak access to local resources.

The novelty and practical results of investigation: The importance of human capital in strengthening the country's economy through the non-oil sector has been identified.

Scientific-practical significance of results: The results of the research can be used as a source in this or that research.

Keywords: Human Capital, Education, Health, Economic Development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

Aİ	Avropa İttifaqı
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
ARHP	Azərbaycan Respublikası Hesablama Parlamenti
ARDSK	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
COFACE	Compagnie Française d'Assurance pour le Commerce Extérieur
DOST	Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development
İİİ	İnsan İnkişafı İndeksi
İKT	İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları
İTSDA	İcbari Tibbi Sığorta Dövlət Agentliyi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MEİS	Mərkəzi Elektron İnformasiya Sistemi
MHİ	Məcburi Tibbi Sığorta
KQİ	Korrupsiya Qavrama İndeksi
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
PİSA	Programme for International Student Assessment
UEQT	Uşaqların erkən qayğısı və təhsili
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜSY	Ünvanlı Sosial Yardım
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 8

I FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞDIRILMASI 13

1.1. İnsan kapitalının mahiyyəti və ona tarixi yanaşmalar 13

1.2. İqtisadiyyatda insan kapitalı və onun əsas xüsusiyyətləri 20

1.3. İnsan kapitalının inkişaf amilləri və qiymətləndirmə göstəriciləri 26

II FƏSİL. İQTİSADİYYATDA İNSAN KAPİTALINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ TƏSİRİ İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 35

2.1. İqtisadiyyatda insan kapitalına təsir edən amillərin təhlili 35

2.2. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşlarının təsiri imkanlarının qiymətləndirilməsi 48

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ, ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ 56

3.1. İnsan kapitalının inkişafına təsir edən iqtisadi sahələrin inkişafı və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri 56

3.2. Azərbaycanda postneft mərhələsində insan kapitalı inkişafının dövlət mexanizmi 67

3.3. Postneft mərhələsində insan kapitalının inkişafında dövlət tənzimlənməsi təkmilləşdirilməsinin prioritetləri 74

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR 78

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 80

ƏLAVƏLƏR 86

Cədvəllərin siyahısı 90

Sxemlərin siyahısı 90

Qrafiklərin siyahısı 90

Şəkillərin siyahısı 90

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı: Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra Azərbaycanda sosializmdən kapitalizmə keçidin baş verməsi ilə insan kapitalının inkişafı, onun formalaşması prosesi əsas hədəflərdən biri olmuşdur. Yenilik tələb edən iqtisadi şəraitdə ictimai istehsalın forması, onun texnoloji vəziyyəti də əsaslı dəyişikliklər istəyir. İnsan kapitalına yatırılan investisiyalar bu gün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, insan kapitalının inkişafı milli iqtisadiyyatın quruluşunun yaxşılaşmasına, mal və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, beynəlxalq təşkilatların siyahılarında yüksək nəticələrə sahib olmağa imkan verir. İnsanın intellektual potensialı öz əhəmiyyətini biliklərin istehsal edilməsi, onların ötürülməsi metodu ilə ortaya çıxarır. Elə buna görə də bir çox tədqiqatçı insan kapitalını postindustrial cəmiyyətin bütün sərvətlərindən ən dəyərlisi kimi qiymətləndirmişlər. Çünki, demək olar ki, bütün ölkələrdə intellektual kapital iqtisadiyyatın artım tempini, ölkədəki elmi texniki tərəqqinin vəziyyətini müəyyənləşdirir. Nəticədə cəmiyyətdə təhsil sisteminə, hansı ki, insan kapitalının əsasını təşkil edir marağı artırır.

Son dövrlərdə ölkəmizdə prioritet hədəflərdən biri olaraq insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, onun böyüməsi durur. İqtisadi qərarlar qəbul edilərkən, islahatlar keçirilərkən əsas amil olaraq bu kapitalın fasiləsiz inkişafı, onun vasitəsilə əmək məhsuldarlığının artırılması nəzərə alınır. Sonda bütün iqtisadi inkişafda onun rolunun genişlənməsi şərtləndirilir. Bu iki istiqamətdə həyata keçirilir. Birinci olaraq təhsilin bütün səviyyələrində keyfiyyəti təmin edən xüsusiyyətlər yüksəldilməlidir. İkincisi isə əhalinin əmək məhsuldarlığının artırılması üçün insan kapitalının fasiləsiz olaraq inkişaf etdirilməsi, onun öyrənilməsi, daha geniş sahədə tətbiq edilməsi üçün investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasıdır.

Bu, Azərbaycanda insan kapitalının formalaşmasının, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanlarını əks etdirir. Qısa və orta zaman çərçivəsində Azərbaycan bu imkanlardan səmərəli istifadə etməklə ölkədə insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail ola bilər.

Əvvəlki illərdə ölkəmizdə insan kapitalının formalaşmasına, onun inkişafına töhvə verən çoxlu tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, indidə konsepsiyalarda, həyata keçirilən bir neçə strategiyalarda və dövlət proqramlarında bu kapitala ilk sıralarda yer verilmişdir. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyası, bununla yanaşı “AR təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bunun prioritet nümunələrindəndir. Burada insan kapitalının iqtisadiyyata tətbiq edilməsi, onun bilik və innovasiyalara söykənməsi, hərtərəfli həyat rifahının yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlər nəzərdə tutulur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə, əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və insan kapitalının inkişafına dair islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatların uzunmüddətli dövrdə həyata keçirilməsi, genişləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastuktur və onun quruluşunun təkmilləşdirilməsi, “elm-təhsil-istehsalat” münasibətlərinin idarə edilməsi üçün sürətli idarəetmə mexanizminin yaradılması, həmçinin şirkətlərin beynəlxalq arenaya inteqrasiyası üçün olduqca önəmlidir.

İnsan kapitalının formalaşdırılmasında ali təhsil mühim mərhələ hesab olunur. O özünü iki formada göstərir: ilk növbədə peşəkar, ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında, ikincisi isə yeni bilik və bacarıqların meydana gəlməsində, iqtisadiyyata tətbiqində və ötürülməsində. Buradan da belə qənaətə gəlmək olur ki, insan kapitalının formalaşması, onun inkişafı Azərbaycanda yaxın və uzaq gələcəkdə diqqət mərkəzində olacaqdır. İnsan kapitalının inkişafı üçün ölkəmizdə mühim imkanlar vardır. Bu məqsədlə iqtisadi sahələri təhsil, səhiyyə və digərlərini maliyyələşdirən bir sıra fondların yaradılması, texnika-texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, informasiya əlçatanlılığının təmin edilməsi zəruridir. Bu da bizə imkan verir ki, bu mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinin vacibliyi qənaətinə gələk.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İndiyə kimi insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, onun inkişaf etdiriləsi istiqamətində yaranan bir çox problemlərin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması, insan potensialının mövcud iqtisadi və institusional mexanizmi və bu kimi digər məsələlərlə bağlı çoxlu

məqalələr, bu mövzunu əhatə edən kitablar, dissertasiya işləri yazılmış, müsahibələr keçirilmiş, hesabatlar tərtib edilmiş, eləcə də qərarlar dərc olunmuşdur.

İnsan kapitalının inkişafı istiqamətində yaranan problemlər, onların müxtəlif aspektləri hər zaman dünya ölkələrinin görkəmli alimlərinin, tədqiqatçılarının tədqiqat obyekti olmuşdur. Onlara iqtisadiyyatın banisi Adam Smit, J. R. McCulloch, Heri Bekker, Brian Keeley, Leon Walras, Y.V. Savelsky, A.İ.Dobrinın, S.A.Kristineviç, N.A.Bazılev və s. misal göstərə bilərik.

Ölkəmizdə isə bu mövzu ilə bağlı A.H.Tağıyev, İ.A.Aslanzadə, İ.H.İbrahimov, E.R. İbrahimov, S.D.Məmmədova, K. İmanov, M. Quluzadə və s. kimi iqtisadçıların kitablarını, məqalələrini, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rektoru professor Ə. Muradovun, hazırki Təhsil naziri E. Əmrullayevin, İqtisadiyyat naziri M. Cabbarovun çıxışlarını və bir neçə bu istiqamətdə yazılmış dissertasiya işlərini misal göstərə bilərik. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Strateji Yol Xəritəsi və "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında da insan kapitalının inkişafına dair araşdırmalar aparılmışdır. Ölkədə 2018-ci ildən etibarən Dünya Bankı tərəfindən insan kapitalının inkişafı üzrə yüksək səviyyəli forum fəaliyyətə başlayıb.

Hər il "Dünya bankı" (World Bank) tərəfindən "İnsan kapitalı indeksi" (Human Capital İndex), onun indikatorları istiqamətində illik hesabatlar hazırlanır. İndeks hansı ölkələrin vətəndaşlarının bütün iqtisadi və digər potensialını cəlb etməkdə daha yaxşı olduğunu və hər bir ölkənin təhsil və səhiyyə çatışmazlığı tərəfindən nə qədər kapital itirdiyini ölçür.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi postneft mərhələsində insan kapitalının formalaşması, inkişafının dövlət mexanizmi və tənzimlənməsi prioritetlərini müəyyən etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş hədəfə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat vəzifələri müəyyən edilmişdir:

- İnsan kapitalını formalaşdırmaq, onun inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək;
- İnsan kapitalının inkişafına təsir edən amilləri qiymətləndirmək;
- İnsan kapitalının inkişafında beynəlxalq təcrübəni əks etdirmək;

- İnsan resurslarına cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin, investisiyaların mahiyyəti və tərkibini təhlil etmək;

- Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı məqsədi ilə yaradılmış fondların formalaşdırılması və investisiyaların cəlb edilməsi yollarını aşkar etmək;

- Postneft mərhələsində insan kapitalının formalaşmasının dövlət mexanizmini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat obyekti və predmeti: Dissertasiya işinin obyekti kimi insan kapitalının iqtisadi sahələr üzrə inkişafının təmin edilməsi, onun maliyyələşdirilməsi problemləri çıxış edir. Predmeti isə postneft mərhələsində insan kapitalının tənzimlənməsi mexanizmidir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat zamanı analiz, sintez, induksiya, deduksiya metodlarından istifadə olunacaqdır. İlkin olaraq insan kapitalının fəaliyyəti, onun səmərəliliyi və inkişaf yollarının tədqiqi nəzəri baxımından analiz ediləcəkdir. Bu istiqamətdə insan kapitalının inkişafına aid jurnal və bülletenlərə, İnternet resurslarına, monoqrafiyalara, elmi nəşrlərə, eyni zamanda yerli və xarici alimlərin elmi əsərlərinə müraciət olunacaqdır. İqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil, tarixi yanaşma, məqsədli proqram və proqnoz, statistik təhlil metodları və həmçinin qruplaşdırma və ümumiləşdirmə kimi digər metodlardan da istifadə ediləcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dünyada və Azərbaycanda iqtisadçı alimlərin və mütəxəssislərin əsərləri, elmi-nəzəri tədqiqatları, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qəbul etdiyi fərman və sərəncamlar, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarlar, o cümlədən bu sahəyə aid edilən digər normativ hüquqi aktlar, insan kapitalının inkişafına dəstək olan dövlət proqramları, internet resursları və s. əhatə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin məhdudiyyətliliyini səciyyələndirən əsas meyar daha geniş informasiya bazasının olmamasıdır. Bundan əlavə son illərin statistik göstəricilərinə əlçatanlıq istənilən həddə deyil.

Mövzu ilə bağlı mənbələr, əsasən, xarici resurslardır. Azərbaycan dilində nəşr olunan və ya internetə yerləşdirilən kitablar demək olar ki, yox səviyyəsindədir. COVİD-19 ilə bağlı olaraq kitabxanaların xidmət göstərə bilməməsi, online

kitabxanalarda olan kitabların isə nisbətən köhnə kitablar olması xarici mənbələrə daha çox müraciət etməyə səbəb olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İnsan kapitalının formalaşmasına, onun inkişafına daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, onun vacibliyi müəyyən edilmişdir;
- İnsan kapitalının inkişafının digər iqtisadi sahələrə təsiri mexanizmi, maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi yolları müəyyən olunmuşdur;
- Postneft mərhələsində insan kapitalının formalaşması, onun mövcud vəziyyətinin təhlili qiymətləndirilmişdir;
- İnsan kapitalının formalaşdırılması və onun inkişafını təmin edən maliyyələşdirilməsinin başlıca istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- Postneft mərhələsində investisiyaların qeyri-neft sektoruna yatırılmasının prioritet istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- Ölkənin iqtisadiyyatının gücləndirilməsində insan kapitalının rolu, qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti olaraq, insan kapitalının formalaşmasının əsas müddəaları, aparılan tədqiqatdan ortaya çıxan nəticələr təsərrüfat subyektlərinin və iqtisadi sahələrin inkişafını əsaslandıracaq, bu istiqamətdə daha keyfiyyətli və yeni mərhələyə qədəm qoymağa köməklik edəcəkdir.

I FƏSİL. İNSAN KAPİTALININ MAHİYYƏTİ VƏ ONUN FORMALAŞDIRILMASI

1.1. İnsan kapitalının mahiyyəti və ona tarixi yanaşmalar

Bir insanı istehsal amili kimi müəyyən etmək üçün iqtisadiyyat elmində bir sıra anlayışlar vardır. Bunlara "iş gücü", "insan amili" və "əmək ehtiyatları" kimi anlayışları göstərmək olar. Hər bir konsepsiya insanın istehsaldakı rolunu ayrıca əks etdirir. Lakin "insan kapitalı" anlayışı fərqlənir. Bu termin ilk dəfə formalaşanda əksər elm adamları üçün qəbuledilməz idi. Çünki, onlar maşın səviyyəsinə qədər bir insanın əhəmiyyətinin yüksəlməsini təsəvvür edə bilmirdilər.

Müasir iqtisadçıların tərifindəki insan kapitalı intellektual həyat sahələrinin, şəxsiyyət potensialının məcmusunun və onun səriştələrinin birləşməsinə əsaslanır. Eyni zamanda, elm, sənət, din, təhsil intellektual həyat sahəsinə daxil edilir (Шемякин Я.Г. 2001).

Şəxsiyyət potensialının cəminə daxildir: epistemoloji (idrak), konstruktiv (yaradıcı), aksioloji (dəyər yönümlü), ünsiyyətcil, estetik. Və aşağıdakılar bir insanın şəxsiyyətinin səriştələri kimi çıxış edir:

- etibarsızlığa və mürəkkəbliyə tab gətirmə qabiliyyəti, müzakirələrdə mövqe tutmaq, keçdiyi siyasi və iqtisadi mühitin əhəmiyyətini görmək, əmək fəaliyyəti;
- bir insanın öyrənmə qabiliyyəti: fədakarlıq, təxəyyül, yaradıcı şəxsiyyət, ixtiraçılıq (həyatda işin bacarıqlı və yüksək keyfiyyətlə icrası);
- bilik münasibətlərini təşkil etmək və onları təqdim etmək bacarığı;
- məlumat və biliyi axtarmaq və bölüşmək bacarığı: komanda ruhu və hədəflərə çatmaq üçün müsbət diqqət;
- bir fərdin yalnız bir ölkə daxilində hərəkət etmə qabiliyyəti;
- dünya nailiyyətləri ilə tanış olmaq üçün müxtəlif bilik bazalarına müraciət etmək bacarığı;
- mədəniyyət və təcrübə;
- fərdin yeni cəmiyyətin əxlaq normalarına uyğunluğu və s (Леманова П.В. 2009: c.26).

Y.V.Khadiulina "Müasir cəmiyyətdə insan kapitalına investisiyanın rolu və əhəmiyyəti" məqaləsində qeyd edir ki, "insan kapitalı yalnız insana xas olan bilik və istehsal keyfiyyətləri ehtiyatı deyil, həm də dövlət və ya şirkət tərəfindən davamlı öyrənmək və inkişaf etdirmək imkanıdır".

İnsan kapitalı iqtisadi düşüncənin inkişafının nəticəsidir, bu anlayış öz-özünə yaranmamışdır. "Təşəbbüskarlıq qabiliyyəti" anlayışının torpaq, kapital və işçi qüvvəsi ilə birlikdə ayrı istehsal amili kimi meydana gəldiyi dövrdə insan kapitalı problemləri nəzərdən keçirilməyə başlamışdı.

Fransız iqtisadçı R.Cantillon XVIII əsrdə sahibkarlıq bacarığının şəxsin zərər çəkməyə, risk etməyə və gələcəyə baxma istəyinə bağlı olduğunu bildirdi. Ona görə risk etmək istəyən hər kəs təşəbbüskardır (European Journal of the history of Economic Thought.2012, s.24).

Qeyd edək ki, "sahibkarlıq" ifadəsini ilk dəfə müasir mənada işlədən iqtisadçılardan biri də Richard Cantillon olmuşdur. Jozef Şumpeter sahibkarlıq fəaliyyətini yenilikçi bir funksiyanın mövcudluğunun tanınması ilə əlaqələndirirdi. O, belə ifadə edirdi ki, "Bir təşəbbüskarın əsas qabiliyyəti, mövcud istehsal amillərindən onları birləşdirərək yeni bir istehsal amili yaratmaq bacarığıdır. Bunun da nəticəsi "yenilik" və ya "innovasiya" olmuşdur".

Amerikalı iqtisadçı İ.Kirzner də təşəbbüskarın rolu haqqında düşünmüşdür. O, sahibkarın sistemin tənzimlənməsini, bazarların tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsini təmin edə biləcəyi bir forma gətirməli olduğuna inanırdı. Və nəhayət, Fransız iqtisadçı A.Marshall onsuz da mövcud olan üç ənənəvi istehsal amilinə dördüncü bir amil əlavə etdi - təşkilat. O, bir təşəbbüskarın vəzifəsinin, müəssisənin istiqamətini diktə edən iş görməkdə əsas qərarlar vermək olduğunu müdafiə etdi.

Bütün bunlar zaman keçdikcə müəssisənin idarəedilməsində sahibkarın rolu və funksiyaları barəsində anlayışı artırdı. Bilik və bacarıqların bir təşkilatın potensialını ortaya qoymağa qadir olduğunu və sahibkarın bilik və bacarıqları nə qədər çox olarsa, bu potensialında daha çox ortaya çıxacağını qəbul edilmişdi. Məhz buna görə də hər kəsin insan qabiliyyətlərinə, insan kapitalına marağı çoxalmışdı, çünki, gələcəkdə yüksək gəlir gətirəcəyini bilirdilər.

İnsan kapitalının mahiyyəti, onun istehsaldakı yeri problemi hər zaman maraq obyekti olmuşdur. Və hər bir tədqiqatçı onu ayrılıqda təyin etmişdir.

İngilis iqtisadçı Nassau Seniora görə insan ən yaxşı kapitaldır. O kapitalı insanın bilik və bacarığı ilə əlaqələndirirdi. Sərbəst insanla kölə olan insan arasındakı fərq bu idi ki, azad bir insan özünü ömrünün bir dönəmində satırsa, kölə bunu hər zaman edir.

Klassik siyasi iqtisadiyyatın qurucusu William Petty XVII əsrin sonlarında özünün "Siyasi aritmetik" əsərində insan kapitalını qiymətləndirdi. İnsana və insan qabiliyyətlərinə ölkənin sərvətinin artırılmasında önəmli bir vəzifə verdi. Hər hansı qabiliyyət, bilik və bacarıqlara malik əhali müəyyən məbləğdə gəlir əldə edə bildiyi kimi, müəyyən miqdarda xərclərdə yarada bilir. O, "Vergilər və haqlar haqqında risalə" sində məqsədəuyğun şəkildə pul xərcləməyi belə təklif etmişdir: "Hansı əsas fəaliyyətlərin ölkənin ehtiyac duyduğu insan kapitalını təşkil etdiyini öyrənmək üçün müəyyən peşə sahiblərini saymağa dəyər".

İqtisadiyyatın banisi Adam Smith insan kapitalı problemini daha dərindən araşdırmışdır. İnsan kapitalının inkişafında onun mühim rolu olmuşdur. Klassik burjua siyasi iqtisadiyyatının nümayəndəsi olan Adam Smithin "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" adında əsəri fərqli baxış bucağını iqtisadiyyata sundu. Adama görə, dövlət onun üçün müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməlidir və sahibkarlara fəaliyyətlərini həyata keçirməkdə kömək etməklə bağlı zəmanət verməlidir. Əsər beş kitabdan ibarətdir ki, onunda ikincisi "Kapitalın təbiəti, yığılması və istifadəsi haqqında" kitabıdır. Olduqca çox maraq yaradan bu kitab əsas və dövriyyə kapitalını müəyyən edir.

A. Smithə görə kapitalın məzmunu əsasən dörd maddədən ibarətdir (Смит А. 1962: c.100).

- ✓ Maşınlar və alətlər;
- ✓ Gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan binalar;
- ✓ Torpağın yaxşılaşdırılması (çünki yerin vəziyyəti keyfiyyətli nəticəyə səbəb olur);

✓ Cəmiyyətin bütün sakinlərinin və ya üzvlərinin qazanılmış və faydalı qabiliyyətləri (Смит А. 1962: с.100).

Burdakı sonuncu bənd özündə insan kapitalını əks etdirir, belə ki, insan öz fərdi, iqtisadi və sosial rifahını yaratmaq üçün müəyyən bilik və bacarıqlara sahibdir. A.Smith hesab edirdi ki, faydalı bilik və bacarıqlara yiyələnmək həmişə təhsil və təlimə xərclənən xərclərlə, eyni zamanda insanın tərbiyə və təhsili müddətində saxlanılması ilə əlaqəlidir. Bu xərclər insanın şəxsiyyətində reallaşır və insan kapitalını yaradır.

Hər bir insana aid olan bilik və bacarıqlar, həm də onların mənsub olduğu ölkənin, cəmiyyətin sərvətinin bir hissəsi olur. Əhalisi böyük qabiliyyətlərə malik olan cəmiyyətlər yüksək inkişafa nail olur, istehsalda daha az xərclərlə qarşılaşırlar. Bir müddət keçdikdən sonra müəyyən qabiliyyət sahibləri maliyyə obyekti kimi çıxış edir. Onlar nəinki, xərcləri bərpa edir, həmçinin mənfəət qazandırır.

İnsan kapitalının qiymətləndirilməsində Alman filosofu, iqtisadçı Karl Marks da müəyyən qədər eyni fikirdə olmuşdur. Karl Marks da insanların bilik və bacarıqlarının cəmiyyətin sərvəti olduğunu bildirirdi. Onun yanaşması belə idi ki, əgər iş gücü işçinin öz əlindədirsə və satılırsa, satıldıqdan sonra onun dəyəri kapital olacaq. Əgər kapitalist özü işgücünə sahibdirsə, deməli yenə kapitaldır. Karl Marksın bu yanaşması konkret bir dövr üçün izah oluna bilər.

Nəzəriyyənin müasir formada rəsmiləşdirilməsindən əvvəl insan kapitalına dair başqa bir maraqlı nöqtə, ingilis neoklassiki Alfred Marshallın baxışı idi. Ümumiyyətlə, o, kapitalı qeyri-maddi, lakin materialla sıx əlaqəli bir şey hesab edirdi. A.Marshalla görə “Heç vaxt kapitalı heç bir şeyin fondu kimi qəbul etməməlisən. Buna yalnız bir şey üçün bir fond, yəni bütün digər şeyləri təmsil etməli olan pul kimi baxmaq lazımdır” (Маршалл А. 2008: с.12).

Kapitala və qeyri-maddi faydalara aiddir: bir sahibkarın peşəkar keyfiyyətləri və iş qabiliyyətləri, ticarət əlaqələri, tərəfdaşlardan və cəmiyyətdən ona olan etibar. Üstəlik, bilik kapitalın əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. “Bilik bizim ən güclü istehsal motorumuzdur” (Маршалл А. 2008: с.12-13).

Ancaq biliklərin texniki olması lazım deyil. A.Marshallın qeyd etdiyi kimi, istehsal bilikləri getdikcə daha az vacib hala gəlir. Səmərəlilik, vəziyyəti qiymətləndirmək və düzgün qərarlar qəbul etmək bacarığı, hədəfin həyata keçirilməsində diqqətlilik, əzmkarlıq və bacarıq vacibdir. Buna görə də A.Marshall insan kapitalı haqqında deyir: "İnsanın qabiliyyəti, hər cür kapital kimi istehsal vasitəsi qədər vacibdir."

A.Marshall insan kapitalına diqqət yetirməsinə baxmayaraq, sonunda "İqtisadi Elmin Əsasları" adlı əsərində bu mövzuda araşdırmaları "ümidsiz" adlandırdı. Bu tip kapitalın varlığını tanıdı və bir insanın kapital olaraq dəyərinin ölçülməsinin faydalı ola biləcəyini etiraf etdi, çünki insanlar bazarda satılmadığı üçün bu anlayışı qeyri-real olaraq tanıdı. O dövrdə Alfred Marshall şəxsiyyətinə dair nüfuz olduqca böyük olduğundan, mövqeyi məlum olduqdan sonra insan kapitalının öyrənilməsinə maraq azalmağa başladı. Buna görə də A.Marshall nəzəriyyəni müasir formada rəsmiləşdirmədən əvvəl, insanın məhsuldar qabiliyyətlərinin öyrənilməsi ideyasının inkişafına töhvə verən iqtisadçıların siyahısında sonuncusu sayılır.

İqtisadi düşüncənin inkişaf tarixinin tanınmış tədqiqatçısı M.Blaug yazır ki, Marshall "Ortodoksal iqtisadiyyatın əsas hissəsindən kənarda durmadan inkişaf edən bu problemə olan marağı öldürdü".

Keynesianizmin çiçəkləndiyi dövrdə yenidən insan kapitalı anlayışı ortaya çıxdı. 1935-ci ildə J.Walsh "Bir insana kapital anlayışının tətbiqi" adlı məqaləsində kapitalın şəxsiyyətinin təhsilinin və peşə keyfiyyətlərinin olub-olmadığını, əgər varsa, nə qədər gəlir gətirdiyini müzakirə etdi. J.Walsh bu keyfiyyətlərin kapital olduğuna inanırdı. Öz fərziyyəsini yoxlamaq üçün müxtəlif təhsil səviyyələri olan insanların əmək haqqı barədə məlumatları araşdırdı. Onların kapital xalı təhsilin bitdiyi hər yaş səviyyəsi üçün qazanc kapitallaşdırma metodundan istifadə etməklə əldə edilmişdir. J.Walsh təhsilə xərclənən xərclərin həmişə alınan təhsilin dəyərindən az olacağını sübut etdi.

XX əsrin ikinci yarısının əvvəllərində insan kapitalı nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə davam edən elmi və texnoloji inqilab fonunda istehsal prosesində insan amilinin əhəmiyyətinin artması kömək etdi. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi bir insanın

bilik və bacarıq keyfiyyətlərini qazanma və sonra iqtisadi mənfəət mənimsəmək, fərdi, sosial və iqtisadi rifah qazanmaq üçün onlardan istifadə etmə prosesi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyə, müddəa, baxış və fikirlərin məcmusudur. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi indiki formada məşhur Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı T. Schultz tərəfindən 1950-1960-cı illərdə formalaşmışdır. O, insanın qazandığı bacarıq və bilikləri xüsusi bir kapital forması olaraq təyin etdi. Bununlada təkcə iqtisadçılar deyil, siyasətçilər və geniş ictimaiyyət arasında da bu məsələyə marağın yaranmasına kömək etdi. Nəticədə insan kapitalı anlayışı çox keçmədən yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial problemlərin müzakirəsində fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı.

T.V.Schultz, insan kapitalının gələcək qazanc və ya gələcək məmnuniyyət mənbəyi və ya hər ikisi üçün xidmət edən bir kapital forması olduğunu müdafiə etdi. Bu qazancın sahibi insan olur, çünki belə kapital tamamilə insanın özünə məxsusdur. T.Schultz daha sonra nəzəriyyəsini belə bir ifadə ilə tamamladı: "Bütün insan qabiliyyətlərini ya fitri, ya da qazanılmış xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirin. dəyərli olan və uyğun investisiyalarla inkişaf etdirilə bilən insan kapitalı olacaq" (Шульц T. 1971: c.23).

T.Schultzun ən məşhur əsərləri arasında "Kənd təsərrüfatının istehsalı və rifahı", "Ənənəvi kənd təsərrüfatının çevrilməsi" (1964), "İnsana sərmayə qoyma: Əhali keyfiyyətinin iqtisadiyyatı" (1981) və s. əsərləridir.

"Təhsil ilə kapitalın yaradılması" məqaləsində T.Schultz təhsil dəyəri və bir adamın təhsil aldığı zaman itirdiyi əməyin dəyəri daxil olmaqla əmək xərclərinin təxminlərini təqdim etdi. Bu xərc iqtisadçılar tərəfindən nəzərə alınmadı və tədqiqat mövzusu olaraq ortaya qoyulduqda, onlar tərəfindən mübahisəli elan edildi. Lakin, onun konsepsiyası insan kapitalına qoyulan investisiyanın həlledici bir amil olduğu bir çoxlarına aydınlaşana qədər tədricən qəbul olundu. O, tezliklə insan kapitalına investisiya qoyuluşlarının həcminin artmasına səbəb oldu.

T.Schultz insan kapitalına investisiyaların qoyuluşu dedikdə təhsilə yatırımlarla yanaşı, həm də səhiyyə və digər sahələrə yatırılan investisiyaları nəzərdə tuturdu.

İnsan kapitalı bir insanın istehsal gücünün artmasına kömək edən bilik və bacarıqlarını ifadə edir. Əksər iqtisadçıların müəyyən etdiyi “insan kapitalı” insanların sahib olduğu mal və xidmətlər istehsal etmək üçün müəyyən bir müddət ərzində istifadə edilə bilən bilik, bacarıq, motivasiya və enerjidən ibarətdir. O insanın özü üçün gələcək gəlir axınını yaratmağa qadir olan qabiliyyətlər toplusudur.

T.Schultzdan sonra bu anlayış G.Becker tərəfindəndə araşdırılaraq inkişaf etdirilmişdir.

Yeni iqtisadiyyat XX əsrin 80-ci illərinin əvvəlləri üçün aparıcı rolun maddi məhsullara deyil, xidmətlərin istehsalına keçdiyi bir iqtisadiyyat kimi şərh olunur. 1990-cı illərdə yeni iqtisadiyyat yüksək texnoloji elementlərin olması ilə xarakterizə olunan bir sıra sənaye sahələrini ifadə etməyə başladı.

Yeni iqtisadiyyatın əsası yüksək səviyyədə inkişaf etmiş insan kapitalıdır. Qərb iqtisadçıları inanırlar ki, bir insana investisiya qoyuluşunun ən vacib forması təhsil, iş yerində əlavə təhsilin verilməsi, tibbi xidmət, uşaq sahibi olmaq və onlara qulluq etməkdir. Peşə təhsili və digər yüksək təhsil pillələrində insanın bilik səviyyəsini artırmaq, yəni, insan kapitalının həcmini artırmaq da iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır. Yüksək standartlarla təmin olunmuş səhiyyə sistemi sağlamlığı qorumaq, xəstələnmə və ölümü azaltmaqla bir insanın ömrünü uzadır və eyni zamanda istifadəsinin intensivliyini artırır. Miqrasiya və məlumat axtarma, əməyin daha yaxşı ödənildiyi iqtisadi sahələrə və digər ölkələrə işçi qüvvəsinin hərəkətini təşviq edir, hansı ki, orada insan kapitalı xidmətlərinin qiyməti daha yüksəkdir. Uşaq sahibi olmaq və onlara qayğı göstərmək isə gələcək nəsildə insan kapitalının çoxalma formasıdır.

İnsan kapitalına tarixi yanaşmaları nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, bir şəxsin bilik və bacarıqlarının ölkənin milli sərvətində rolunun vacibliyi haqqında fikirlər xeyli əvvəl mövcud olmuş və bu mövzu ilə bağlı tədqiqatların intensivliyi yüksək olmasa da, hər zaman üzərində düşünülmüşdür.

1.2. İqtisadiyyatda insan kapitalı və onun əsas xüsusiyyətləri

Anladıq ki, insan kapitalı bir insanın cəmiyyətin bütün vasitələrdən yararlanmaq üçün peşəkarlığa, bilik və bacarıqlara malik olması və onların sayəsində özünü hərtərəfli realizə edə bilməsidir. Yəni, biz insan kapitalı deyəndə bilik, intellekt, keyfiyyətli əmək, sağlam və rifaha malik həyat şəraitini başa düşürük.

Başlanğıcda insan kapitalı yalnız insana yatırılan investisiyalar kimi anlaşılırdısa, artıq özündə daha geniş məzmun daşıyır. Bu istehlak xərcləri ilə bağlıdır. İstehlak xərcləri dedikdə, şəxsin təhsil, səhiyyə və ailəsinə çəkilən xərclər, mədəni tələblərlə bağlı xərcləri və s. başa düşülür.

Ümümi baxdıqda insan kapitalına aid bütün tərifləri özündə fərqli cəhətləri biruzə verən iki qrupa bölə bilərik.

Birinci qrup, məhsul istehsalında istifadə olunan insanın bilik, bacarıqlarının, qabiliyyət və keyfiyyət ehtiyatlarının cəmini insan kapitalı kimi ifadə edir. İkinci qrup olaraq isə insan kapitalının investisiya kapitalı vasitəsilə yarandığını, yəni, investisiyaların bir insana yatırılması nəticəsində yarandığını şərh edir. Verilmiş mövqelərin təhlil edilməsi nəticəsində dar mənada insan kapitalı bilik və bacarıqları əks etdirən insan keyfiyyətlərinin məcmusu və yaxud ehtiyatı kimi anlaşılır.

Üç əsr ərzində təkamülləşən iqtisadçıların baxışları sonda, "işçi qüvvəsi" anlayışından "insan kapitalı" anlayışı ilə əvəzləndi. Və indi onu belə izah edirlər ki, insan kapitalı sərmayələr nəticəsində formalaşan, insan tərəfindən toplanan bilik, bacarıq, sağlamlıq fondudur. O, ictimai isehsal sahələrində lazimi keyfiyyətlərin, əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin çoxalmasına və insanın gəlirlərinin artmasına səbəb olur.

İqtisadiyyatın əsas mənbələrindən biri insan kapitalı hesab olunduğuna görə bu kapitalın digər kapital növləri ilə müqayisədə əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

1. İnsan kapitalı zaman keçdikcə həm azala, həm də arta bilir. Bu kapitaldakı artım həm kapitalın sahibindən, həm də mövcud olduğu cəmiyyətdən asılıdır, yəni, onların səyləri nəticəsində baş verir. Çünki, insan kapitalına investisiyaların

səmərəliliyi fərd və xarici mühitdən asılıdır. Fiziki kapitaldan fərqli olaraq, insan kapitalı amortizasiyaya uğrayır, yəni, köhnəlir və mütləq yenilənmə tələb edir.

2. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşları uzunmüddətli xarakter daşıyır və uzun müddət ərzində daha yüksək gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu kapitala yatırılan investisiyalar yalnız iqtisadi yox, həmçinin, fərdlərin sosial rifahını təmin edir. Belə ki, bir insanın əldə etdiyi gəlir təmamən ona aid olur və həmin gəliri müstəqil şəkildə idarə edə bilir.

3. İnsan kapitalı fiziki kapitaldan fərqli olaraq, öz daşıyıcısından ayrıla bilmir. Onun istifadəsi insanın özündən, onun maraq dairəsindən asılıdır.

4. Sənayedə digər kapital növləri ilə müqayisədə insan kapitalı aşağı likvidliyə malikdir.

İnsan kapitalının fiziki kapitalla oxşar xüsusiyyətlərinə misal göstərə bilərik:

- İnsan kapitalı da fiziki kapital kimi uzunmüddətli dövrdə istifadə oluna bilir;
- İnsan kapitalının da fiziki kapital kimi istifadə müddəti məhduddur;
- Fiziki kapital kimi insan kapitalı da saxlanması və təmiri üçün xərclər tələb edir;
- İnsan kapitalı fiziki kapital kimi fiziki aşınması baş vermədən mənəvi cəhətdən aşına bilir;
- İnsan kapitalı fiziki kapital kimi ona olan tələb və təklifə əsasən öz qiymətini artıra və ya azalda bilir.

İnsan kapitalının quruluşu fitri bacarıq və istedad, təbii qabiliyyətlər, təhsil, sağlamlıq, intellektual kapital, işləmək və oxumaq üçün motivasiya, hərəkətlilik, peşə bacarıqları, bilik və səriştələr, şəxsin öyrənmə və ya iş prosesində qazandığı elementlərdən ibarətdir.

İnsan kapitalının elmi ədəbiyyatlarda konkret bir quruluşu yoxdur. Ayrı-ayrı elm adamları insan kapitalının quruluşuna fərqli sayda elementləri daxil edirlər. Lakin elmi ədəbiyyatlarda insan kapitalının təsnifatı fərqli əsaslarla və fərqli məqsədlər üçün verilir.

İnsan kapitalına aşağıdakılar daxildir:

1) səhiyyə kapitalı;

2) kapital hərəkətliliyi (miqrasiya);

3) təsis hissələri təhsil, bilik, elmi və yenilikçi komponentlər olan intellektual kapital;

4) kvalifikasiyaları, səriştələri, məhsuldar bacarıq və təcrübəni özündə birləşdirən istehsalatdakı təlim kapitalı;

5) sahibkarlıq fəaliyyətinin kapitalı (rəqabət qabiliyyəti) (Беспаев M.E. 2016: C.14).

Fərdi insan kapitalının dəyərini dar mənada belə bir düsturla ifadə edirlər:

$İK_F = B_F + B_F + T_F + T_F$,

B_F- insanın bilikləri;

B_F- insanın bacarıqları, qabiliyyətləri;

T_F- insanın təcrübəsi;

T_F- insanın təşəbbüsləri.

Fərdlərin sahib olduqları bilik və bacarıqlar onların bir cəmiyyətdə dəyərini əks etdirir. Bu biliklər fərdə yalnız peşəkar yox, həm də şəxsi həyatında uğur qazandırır.

Bəzi alimlər insan kapitalını dar mənada düşünməyə üstünlük verirlər, hansı ki, yalnız fərdi bir işçi ilə əlaqəlidir (Sxem 1).

Sxem 1: İşçinin insan kapitalının xüsusiyyətləri

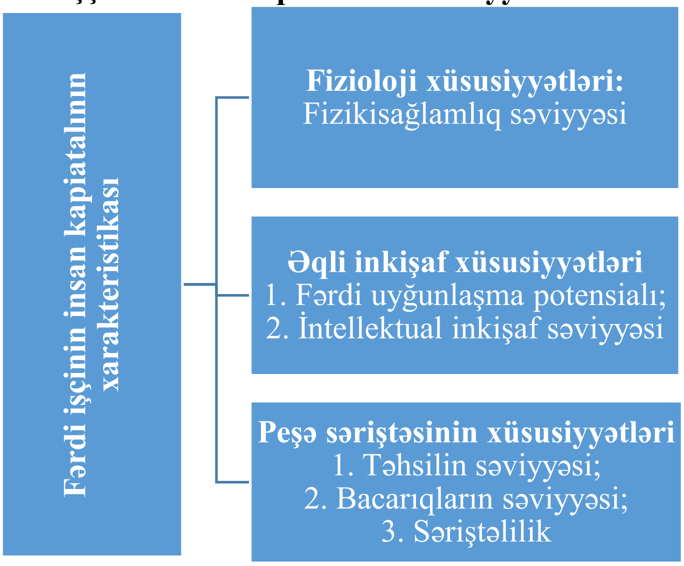

Mənbə: Маклакова Е.А. Человеческий капитала: понятие, оценка, учет // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2010. № 1. Том 6. 63.

Geniş mənada insan kapitalının dəyəri bu düsturla müəyyən edilir:

$İK_F = İD_F - KBD_F + BD_F + \gamma 4 \times FİD + GBD_F$,

$İK_F$ - fərdi insan kapitalının dəyəri;

$İD_F$ - fərdi insan kapitalının ilkin dəyəri;

$KBD_F = \gamma 1 \times İD_F$ - fərdi insan kapitalı haqqında köhnəlmiş biliklərin dəyəri;

$BD_F = \gamma 2 \times İD_F$ - əldə edilmiş biliklərin, fərdi insan kapitalının bacarıqlarının dəyəri;

$FİD_F$ - fərdi insan kapitalının investisiya dəyəri;

$GBD_F = \gamma 3 \times İD_F$ - gizli (aşkar olunmamış) biliklərin dəyəri, fərdi insan kapitalının qabiliyyətləri;

$\gamma 1, \gamma 2, \gamma 3, \gamma 4$ - ekspert metodu ilə təyin olunan çəki əmsalları (Носкова К.А. 2013: c.4-8).

İnsan kapitalizasiyasının mərhələlərinə əsaslanan zaman kəsiyində insan kapitalının formalaşmasını üç əsas mərhələyə bölmək olar:

- işdən əvvəlki dövr;
- iş müddəti;
- əməkdən sonrakı dövr (Белкин В.Н., Белкина Н.А. 2010: № 10. Т. 1. с.18).

Zaman keçdikcə bilik köhnəlir, ona görə də insan daim biliklərini yeniləməli, onları artırmalı və tətbiq etməlidir.

İnsan kapitalı konsepsiyası təşkilat daxilində fərqli təfsir oluna bilər. Quruma aid qaynaq kimi fikirlər, texnologiya, nou-hau, avadanlıq, tədqiqat və s. misal göstərilə bilər. Eyni zamanda, insan kapitalı bir təşkilatın işçilərinin keyfiyyəti ilə əlaqəli sərvətidir. Məhz işçilərin köməyi ilə, onların əldə edilmiş bilik və bacarıqları, fitri istedadları, səriştəsi sayəsində bir təşkilatın insan kapitalı yaradılır. Deməli, bir təşkilatın insan kapitalı onun işçilərinin mövcud bilik və bacarıqlarının yaratdığı ümumi dəyəri təmsil edir.

Təşkilat özünün insan kapitalını təlimlər, performansın monitorinqi, birbaşa əlaqə, motivasiya, müəyyən iş vəzifələri və s. yollarla artırır. Ən geniş yayılmış peşəkar inkişaf vasitəsi isə işəgötürən tərəfindən verilən təlimlərdir. Təşkilatın insan kapitalı digər kapital formalarını da yaradır.

Sxem 2: Əsas İnsan Kapitalının Qiymətləndirilməsi Sxemi

Mənbə: Белкин В.Н., Белкина Н.А. Отношения человеческого капитала в связанной экономической системе / Челябинская гуманитарная., 2010, с.18.

Əmək öncəsi dövrdə insan kapitalının formalaşmasının üç dövrü ayrılır:

1) 0 ilə 5-6 yaş arası;

2) 7 ilə 17-18 yaş arası;

3)17-18 yaşdan 23 yaşa qədər (Родионова Е.М. 2005: №5. C.2 URL: http://www.jeducation.ru/5_2005/87.html).

İşə hazırlıq dövründəki əsas predmetlər ailə, uşaq bağçaları, məktəblər, peşə məktəbləri, orta və ali ixtisas təhsili müəssisələri və s. istiqamətlərində yaranır.

Əmək dövründə bu subyektlərin hərəkəti qeyd edilə bilər: təsərrüfat subyektləri (firmalar, müəssisələr), əmək birjaları, işə götürmə agentlikləri, məşğulluq xidmətləri və s.

İşdən sonrakı dövr köməkçi və əsas subyektlərin hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Ev təsərrüfatları, həvəskar fəaliyyətlər və s. buna misal göstərmək olar.

İnsan kapitalını ölçüsünə görə belə təsnifləşdirirlər:

- Fərdi insan kapitalı - hər hansı bir fərdi nəzərdə tutur;

- Bir təşkilatın (firmanın) insan kapitalı - mikro səviyyə;

- Regional insan kapitalı - mezo səviyyə;

- Milli insan kapitalı - makro səviyyə;

- Fövqəlmilli (qlobal) insan kapitalı - qlobal səviyyə (https://bizneskitai.ru/az/chelovecheskie-kachestva-i-chelovecheskii-kapital-chelovecheskii/).

İqtisadi inkişaf modelini insan kapitalı formalaşdırır. Fərdlərin bilik, bacarıq, davranış, öyrənmə və başqa xüsusiyyətləri insan kapitalının ən alçaq səviyyəsini formalaşdırır. O, ətraf mühitlə ayrı-ayrı fərdlərdə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə artaraq, zaman içində daha yüksək keyfiyyətli kapitala çevrilir.

İnsanın bacarıqları onun təhsilinə qoyulmuş investisiyalar hesabına əldə edilir. Bu kapital daşıyıcısının məhsuldarlığını yüksəldən təhsil və sağlamlığın qorunmasının təmin edilməsi üçün investisiyaları və xərcləri nəzərdə tutur. İnsana yatırım böyük önəmə malikdir. Müasir dövrdə insana investisiya yatırmaqla onun inkişafına, artmasına nail olurlar.

1. Təhsil - insana yatırılan kapital kimi insan kapitalının həcmini artırır;

2. Sağlamlığın qorunması - insan kapitalının istismar müddətini uzadır;

3. Miqrasiya və əmək bazarında məlumat axtarışı - bu insan kapitalının qiymətini artırır;

4. Uşaq doğulması və onun tərbiyəsi - gələcək nəsillərdə şəxsi insan kapitalının istehsalını şərtləndirir.

İnsan kapitalına əsas yatırımlar təhsilə yatırımlardır. Təhsil bilik və bacarıqları formalaşdırmaq üçün ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növüdür. Təhsil dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahəsidir. Sürətli inkişaf baxımından təhsillə rəqabət apara biləcək çox az sahə var. O böyük gəlir gətirmək qabiliyyətindədir. Təhsil sektoruna yatırılan investisiya milli gəlirin təqribən 10 $ artmasına imkan verir.

Təhsil sektoru sahəsində həyata keçirilən siyasət inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyasətinin əsasında durur.

1.3. İnsan kapitalının inkişaf amilləri və qiymətləndirmə göstəriciləri

İnsan kapitalı müasir şəraitdə ölkənin əsas sərvətlərindən biridir. İnsan zəkası gerçək bir mühərrikə və irəliləmənin aparıcı amilinə çevrilməkdədir. Qaynaq olaraq yenilikçi inkişaf və qloballaşma yolu konteksində praktik olaraq onu əvəz edəcək yollar mövcud deyildir. Buna görə də insan kapitalının formalaşmasına, faydalı istifadəsinə maneçilik törədən demoqrafiq, iqtisadi, siyasi, sosial və digər yönümlü problemlər iqtisadiyyatda mənfi nəticələrə səbəb olur. İnsan kapitalı nisbətən az həcmdə və aşağı keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olduqda təbii kapitaldan səmərəli istifadə, iqtisadi böyümə və hətta mümkünsüz məsələləri həll etmək olduqca çətindir. Bütün bunları nəzərə alaraq, insan kapitalının tərkibini müəyyənləşdirmək, onun inkişafını təmin edən əsas amillərinə diqqət yetirmək və bəzilərini öyrənmək məqsədə uyğundur.

İnsan kapitalını müasir dövrdə ən vacib komponent kimi müəyyənləşdirərkən bir çox tədqiqatçı tərəfindən iqtisadi inkişafı təmin edən sahibkarlıq qabiliyyətləri nəzərə alınır. J.Şumpeterə görə, sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən, yeni biliklərin yaradılmasını yox, yeni problemlərin aradan qaldırılması, həlli yollarının aşkar edilməsi, sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı yeniliklərin tətbiq edilməsini şərtləndirir. T.Şultsa görə isə, sahibkarlıq fəaliyyətinin digər tərəfi, məlumatları qavramaq, düzgün şərh etmək və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə cavab olaraq resursları hərəkətə gətirmək üçün, yaradılmış balanssızlıq şəraitində mənbələrdən istifadəni optimallaşdırmaqdır.

Deməli, biz insan kapitalının ən vacib komponentini müəyyən edərkən, əmək məhsuldarlığının artırılması və istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün işçilərin istifadə olunan təşəbbüskar, intellektual və yenilikçi qabiliyyətlərinin, hərəkətliliyinin, yaradıcılığının və digər keyfiyyət xüsusiyyətlərinin cəmi nəzərə alınmalıdır.

Əsas insan kapitalı fondlarına daxildir:

- ✓ Təhsil fondu, elm fondu, innovasiya fondu daxil olmaqla intellektual kapital;
- ✓ İstehsalda təhsil fondu (keyfiyyətlər, bacarıq, yenidən istehsal);

- ✓ Sağlamlıq fondu;
- ✓ İşçilərin hərəkətliliyini təmin edən miqrasiya fondu;
- ✓ İqtisadi fəaliyyətin motivasiyası fondu (Даниленко Н.Н., Долгополова И.С. 2009: c.84).

Əsas fond kimi təhsil fondu, elm fondu və innovasiya fondu insan kapitalının formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsan kapitalının ən təsirli və dinamik komponenti təhsil komponentidir.

Əmək mühiti nəzərə alınmaqla, müasir iqtisadiyyatda funksional olaraq səhiyyə fərdlərdə əlavə qabiliyyətlər yaratmır. O insan kapitalının daha uzun və intensiv istifadəsini təmin edir.

Sosial sistemdə, çoxsaylı tədqiqatların göstərdiyi kimi, təhsil səviyyəsi ilə insan kapitalının digər komponentləri arasında sabit bir müsbət əlaqə var. Belə ki, bu kapital sağlamlıq vəziyyəti də daxil olmaqla, əhalinin daha təhsilli hissəsi tərəfindən əldə olunur. Yəni, təhsil işçilərin digər müsbət qiymətləndirilən keyfiyyətləri üçün əsas kapital yaradan amil kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Siyasi və sosial davranışların müəyyənləşdirilməsində təhsil səviyyəsi ən vacib amildir. Tədqiqatlar göstərir ki, bərabər şəraitdə daha yüksək təhsil səviyyəsi sosial və ictimai aktivliyi, insanların əməkdaşlıq, təşkilatlanma və qarşılıqlı fəaliyyət qabiliyyətini artırır. Təhsil fərdlərin sosiallaşmasını təşviq edərək cinayət risklərini də azaldır.

İnvestisiyaların həyata keçirilməsi insan kapitalının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün ilkin şərtdir. İnvestisiyalar iki cəhətdən nəzərdən keçirilə bilər: həm maliyyə mənbələrinə investisiya qoyuluşu, həm də birbaşa müəyyən fəaliyyət növləri.

İnsan kapitalına qoyulan investisiyaların maddi (bir insanın fiziki formalaşması üçün lazım olan xərclər - bir uşağın böyüməsi üçün) və qeyri-maddi (insanlarda təcəssüm etdirilən kapitalın məhsuldarlığının artmasına kömək edir, bilik və təcrübələrini artırır) olaraq təsnif edilir.

İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir:

- İnsan kapitalına qoyulan investisiyanın qaytarılması birbaşa onun sahibinin ömründən (iş müddətinin uzunluğundan) asılıdır. İnsana nə qədər əvvəl investisiyalar qoyulursa, o qədər sürətli qayıtmağa başlayır. Daha keyfiyyətli və uzunmüddətli investisiyaların daha uzunmüddətli bir təsiri var;
- İnsan kapitalı yalnız fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qalmır, həm də yığılmaq, yəni, çoxalmaq qabiliyyətinə malikdir;
- İnsan kapitalı toplandıqca, gəlirliliyi müəyyən bir həddə qalxır. Aktiv əmək fəaliyyətinin yuxarı həddi ilə məhdudlaşır və sonra kəskin şəkildə azalır;
- İnsan kapitalının formalaşmasında qarşılıqlı çarpan effekti mövcuddur, bunun mahiyyəti təlim prosesində yalnız öyrənənin deyil, eyni zamanda öyrədənin xüsusiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılması və artmasıdır;
- Bir insana edilən bütün investisiyalar insan kapitalına deyil, sosial baxımdan məqsədəuyğun və iqtisadi cəhətdən lazım olan investisiyalar kimi qəbul edilə bilər;
- Bir insana investisiya qoyuluşlarının mahiyyəti və növləri onun tarixi, milli, mədəni xüsusiyyətləri və ənənələri ilə müəyyən edilir;
- Digər müxtəlif kapital formalarına qoyulan investisiyalarla müqayisədə insan kapitalına yönəldilən investisiyalar həm cəmiyyət, həm də ayrı-ayrı insanlar baxımından ən gəlirlidir. (Базылева М.Н., Базылев Н.И. 2012: с.167).

Ənənəvi olaraq insan kapitalına üç ən açıq investisiya forması vardır:

1. Ümumi və xüsusi, rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil, iş yerində təlim daxil olmaqla təhsil xərcləri.

2. Səhiyyə xərcləri. Sağlamlıq vəziyyəti, bir hissəsi təbii (irsi) olan və bir hissəsi həm insanın özünün, həm də cəmiyyətin səyləri və vəsaitlərinin xərclənməsi nəticəsində əldə edilən kapital kimi başa düşülür. Yaxşı sağlamlıq, xəstəliklərin qarşısının alınması, tibbi xidmət, keyfiyyətli və uyğun bəslənmə və s. xərclərin bir nəticəsi olaraq görülür.

3. Mobillik xərcləri. Bu xərclər nisbətən aşağı əmək haqqı olan yerlərdən nisbətən yüksək əmək haqqı olan yerlərə köç etməyə səbəb olur.

İnsan kapitalının quruluşunu təhlil edərək, inkişaf amillərinə, yəni, investisiyalara diqqət yetirərək və eyni zamanda dünya ölkələrində insan kapitalının inkişaf vəziyyətini qiymətləndirmə ehtiyacını qəbul edərək deyə bilərik ki, insan kapitalının artan dəyəri sayəsində hazırda bu kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. İnvestisiyaların böyük həcmi təhsil sektoruna cəlb edilir. Bilik müasir cəmiyyətin, xüsusən də indi, yeni bir iqtisadiyyatın formalaşması və qurulması dövründə vacib bir qaynaq olaraq qəbul edilir.

Müasir iqtisadiyyatın etibarlılıq və inkişaf dərəcəsi müxtəlif olan bir neçə forması vardır. Bu formalar adətən, insan kapitalının rolu və yeri ilə müəyyən edilir.

Müasir cəmiyyət ənənəvi olaraq, post-sənaye kimi qəbul edilir. Post-sənaye cəmiyyətinə uyğun gələn iqtisadiyyatın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də inkişaf etmiş ölkələrin ümumi işçi qüvvəsində və ÜDM-in həcmində birinci və ikinci dərəcəli sahələrin nisbi əhəmiyyətinin azalmasında özünü göstərən üçüncü dərəcəli sektorun - xidmət sektorunun aparıcı roludur.

Bilik iqtisadiyyatında ən vacib istehsal mənbəyi yalnız informasiya deyil, bir insanın mənimsədiyi, yəni, biliyə çevrilmiş məlumatlardır. Bilik iqtisadiyyatında böyümə və rəqabətlilik biliklərin yüksək texnoloji məhsullar və xidmətlər şəklində yaradılması, yayılması və tətbiqi ilə təmin edilir. Bilik bütün sahələr, sektorlar və iqtisadi proseslərin bütün iştirakçıları üçün əhəmiyyətli qaynaqdır. Yenilik tələb edən bir iqtisadiyyatın inkişafının ən yüksək mərhələsi bilik iqtisadiyyatıdır. Bu iqtisadiyyatda inkişafın əsas amilləri bilik və insan kapitalıdır. Belə bir iqtisadiyyat insan kapitalının keyfiyyətinin artırılması, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, yüksək texnoloji biliklərin, innovasiyaların və yüksək keyfiyyətli xidmətlərin istehsalı vasitəsi ilə inkişaf edir.

Bir fərdin mədəni kapitalı aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur:

- İntellektual mədəniyyət (intellektual kapital);
- Təhsil mədəniyyəti (təhsil kapitalı);
- Əxlaqi və etik mədəniyyət (mənəvi və etik kapital);
- Simvolik mədəniyyət (simvolik kapital);
- Sosial mədəniyyət (sosial kapital).

Elmin inkişaf etməsi, informasiyaya əsaslanan cəmiyyətin mürəkkəb intensiv tərəqqi amilinin - insan kapitalının tərkib hissəsi kimi ön plana çəkilməsi ölkə iqtisadiyyatının yaradıcılığını və yeniliyə meylli qabiliyyətini müəyyən edən bilik, təhsil, sağlamlıq, əhalinin həyat keyfiyyətini və aparıcı mütəxəssisləri irəli sürdü. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması kontekstində insan kapitalı da daxil olmaqla, hər hansı bir kapitalın sərt beynəlxalq rəqabət şəraitində ölkədən ölkəyə, bölgədən bölgəyə, şəhərdən şəhərə sərbəst axışı elmi texniki tərəqqini sürətləndirdi.

Keyfiyyəti yüksək olan insan kapitalına sahib ölkələr, həyat keyfiyyətinin böyüməsi, bilik iqtisadiyyatı və informasiya cəmiyyətinin yaradılması, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün sabit şərait yaratmaqda böyük üstünlüklərə malikdirlər. Yüksək keyfiyyətli insan kapitalı olan ölkələr dedikdə, yəni, savadlı, sağlam və nikbin əhali, hər cür iqtisadi fəaliyyətdə, təhsil, elm, idarəetmə və digər sahələrdə rəqabət aparan dünya səviyyəli mütəxəssisləri olan ölkələr nəzərdə tutulur.

İnsan kapitalının inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələri investisiya, rəqabət və yenilikdir. Yenilikçi sektor cəmiyyətdə, dövlətin yaradıcı hissəsində, təşkilatlarda, ölkələrdə, bölgələrdə və dünyada inkişaf istiqamətini və sürətini təyin edən yüksək keyfiyyətli insan kapitalının yığılması mənbəyidir. Digər tərəfdən, yığılmış yüksək keyfiyyətə malik insan kapitalı innovasiya sistemi və iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir.

İnsan kapitalının səmərəli işləməsi üçün təhlükəsizlik, ekologiya və mənzil şəraiti daxil olmaqla, rəqabətli bir həyat keyfiyyəti və dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çatmaq lazımdır. Əks təqdirdə, ən yaxşı mütəxəssislər yaşam üçün daha əlverişli və işləmək üçün daha rahat və təhlükəsiz olan ölkələrə gedirlər.

İnsan kapitalı əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən investisiyalar, o cümlədən - təlim, təhsil, səhiyyə, bilik (elm), təşəbbüskarlıq bacarıqları, informasiya ilə təminat, təsirli bir elitanın formalaşması, vətəndaşların iş təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi azadlığı və s. komponentlər hesabına formalaşır.

Miqrasiya prosesinində insan kapitalının formalaşmasında yeri danılmazdır. Onun axını insan kapitalının artmasına və ya azalmasına səbəb olur. İnsan kapitalı

deyəndə sadəcə insanların sayı, sadə əməyin işçiləri başa düşülmür. O peşəkarlığı, biliyi, məlumat xidmətlərini, sağlamlıq və nikbinliyi, qanuna tabe olan vətəndaşları, elitanın yaradıcılığını və səmərəliliyini və s. nəzərdə tutur.

İnsan kapitalının inkişafına təsir edən amillərdən biri də neqativ insan kapitalıdır. O, toplanmış insan kapitalının cəmiyyət, sərmayə, iqtisadiyyat üçün heç bir faydalı gəlir gətirməyən, əhalinin həyat keyfiyyətinin artmasına, cəmiyyətin və fərdin inkişafına mane olan hissəsidir. Cinayətkar, muzdlu qatil və oğru ilə dolu cəmiyyət, rüşvətxor məmurlar, narkotik və içki aludəçiləri yığılmış mənfi insan kapitalına böyük töhfə verirlər. Mənfi kapitalı isə əlavə investisiyalar vasitəsi ilə kompensasiya etmək mümkündür (Кристиневич С.А. 2011: с.48-56).

Xarici mühitdəki dəyişikliklərin gözlənilməzliyi şəraitində əsaslı yenilikçi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə xarakterizə olunan müasir iqtisadiyyatda insan kapitalının inkişafında ən vacib amillər bunlardır:

✓ Keyfiyyətcə yeni ümumi təhsil;

✓ kadrlara korporativ mədəniyyət aşılamaq;

✓ yaradıcılığın stimullaşdırılması və qeyri-standart qərarlar qəbul etmək bacarığı;

✓ personalın dəyişən şəraitə uyğunlaşma və xeyirxahlıq, inam və hörmət prinsipləri ilə başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətinin inkişafı;

✓ korporativ və milli vətənpərvərlik tərbiyəsi;

✓ işçilərin strateji planlaşdırma, idarəetmə qərarlarının hazırlanması, mülkiyyətdəki pay iştirakında iştirakını asanlaşdıran demokratik bir idarəetmə sistemi.

Motivasiya da bir işçinin fəaliyyətinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Əməyin nəticələrinin bilik və qazanılmış bacarıqlardan asılı olduğu aydındır. Lakin motivasiya insana məxsus əməyin mənbəyidir.

İnsan potensialını qiymətləndirmək üçün vahid bir metodologiya yoxdur. Lakin, müəlliflərin ayrı-ayrı baxışları var və onları ümumiləşdirmək olar. Ən geniş yayılmış metodlardan biri fərdin insan kapitalının hesablanılması və şirkətə məxsus

intellektual kapitalın tərkibində qiymətləndirilməsidir. V.Far, L.Dublin və başqa alimlər bu nəzəriyyəyə əsaslanıblar.

İnsan kapitalını ölçməyə istiqamətlənmiş metodların bir sıra əhəmiyyətli çatışmazlıqları vardır. Ona görə də insan kapitalını dəyərləndirmək, onu qiymətləndirmək fikri bir qədər yalnış görünür.

Ekspert metodu (keyfiyyəti qiymətləndirmə metodu) bir insanı qiymətləndirməyə yönələn metodlar içərisində vacib halqadır. Mövcud modellərə əlavə olaraq, bu metod insan kapitalının keyfiyyətinə, onun tərkibinə ən obyektiv qiyməti verir.

Qiymətləndirmə metodu böyük şirkətlər üçün əlverişlidir. Belə ki, o, insan kapitalını fiziki kapitala bənzətmək yolu ilə obyektiv qiymətləndirməyə, işçilərin iş müddətinin təyin edilməsinə, yəni, köhnəlmə və biliklərin unudulması nisbətini hesablamaq üçün sərfəli metodun seçilməsinə, eyni zamanda mühasibat işinin mürəkkəbliyi, ağır qiymətləndirmə hallarında daha uyğundur.

İnsan davranışının fəaliyyəti nəticəsində yaranan və ona təsir göstərən amillər şərti olaraq qruplara bölünə bilər: bioloji, sosial, fizioloji, psixoloji.

İnsan kapitalının obyektiv və etibarlı qiymətləndirilməsi, uğursuzluğa məhkumdur. Çünki insan fəaliyyətinin nəticələri müvafiq miqdarda deyil, çox sayda fərqli faktorun təsirini göstərir.

İnsan kapitalını qiymətləndirməyin çətin olması bir insanın rəsmiləşdirilməsi və dəyərini ölçmək cəhdindən imtina edilməlidir demək deyil. Əlbəttə yox. Lakin, insan kapitalının keyfiyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi insan kapitalını qiymətləndirən modellərin əsasını təşkil edir. Onlar vacibdir və bu modellərin istifadəsi daha çox daxili idarəetmə üçün xarakterikdir. İnsan kapitalını qiymətləndirilmək üçün əvvəlcə şirkət ədalətli dəyəri formalaşdırmalıdır və qiymətləndirmə hərtərəfli olmalıdır.

A. Smit, J. Sey, K. Marks, A. Marşal və s. kimi dünya alimləri ideal sərvətin iqtisadi və sosial öyrənilməsi problemini ortaya qoymağa çalışdılar. O dövrdə də müxtəlif məqsədlərə görə insan potensialı anlayışı işlədilirdi. Bura təbii fəlakətlərin, müharibələrin səbəb olduğu müəyyən xalqa aid itkiləri müəyyənləşdirmək, bir

yerdən digərinə köçən insanların malik olduqları iqtisadi faydanı ölçmək, səhhətlərinin qayğısına qalmaq, iqtisadiyyatda mühim rol oynayan insan ömrünün əhəmiyyətini, ondan əldə olunan biləcək faydanı hesablamaq kimi məqsədlər daxildir.

ÜDM, ÜMM, işsizlik, yoxsulluq, yaşayış səviyyəsi, mənfəət və digər MHS-nın göstəricilərini ölçməyə görə müxtəlif metodlar mövcuddur. Bununla yanaşı, ümumi kapital məhsulunun yaradılmasında insan kapitalının rolu indi də lazımi dəqiqliklə ölçülə bilmir. Misal üçün bir ölkənin milli sərvətindəki insan kapitalının payında işçilərin bilikləri, əməklərinin dəyəri tam əks oluna bilmir. İşçi iqtisadi idarəetmə prosesinin ən önəmli qaynağı hesab olunur ki, bu da ölçü sahəsində tez-tez əks olunmur, yəni, ondan kənarda qalır.

BMT insan imkanlarını, onun əsas şərtlərini nəzərə almaqla dünyanın bütün ölkələrinə İnsan İnkişafı İndeksini (İİİ) hesablamağı məsləhət gördü. İnsan inkişafının əsas meyarlarını rəsmiləşdirən riyazi metodlar əsasında ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini obyektiv qiymətləndirmək üçün insan inkişafı indeksinin (İİİ) hesablanması metodologiyasından istifadə olunur. Bu göstərici üç ayrılmaz göstəricini özündə birləşdirir: ABŞ dolları ilə alış qabiliyyəti paritetində adambaşına düşən ÜDM ilə müəyyən edilən gəlir indeksləri, ömür uzunluğunun göstəricisi kimi təyin olunan uzunömürlülük, 6 yaşdan 23 yaşadək bütün uşaqlar və gənclər arasında savadlılıq dərəcələri və qeydiyyatla ölçülən təhsil. İİİ-nin yekun dəyəri yuxarıdakı komponentlərin aritmetik ortalaması kimi hesablanır və insan inkişaf səviyyəsinə görə ölkələri təsnif etmək üçün bir meyar kimi istifadə olunur. İİİ-nin aşağıdakı sərhəd dəyərləri müəyyən edilmişdir:

0.8 < İİİ < 1 - insan inkişafı səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələr;

0.500 < İİİ < 0.799 - insan inkişafının orta səviyyəsinə sahib ölkələr;

İİİ < 0.500 - aşağı inkişaf ölkələri.

İnsan inkişafı göstəricilərinin müqayisəsi əsasında müxtəlif ölkələrdəki sosial-iqtisadi proseslərin bu cür sistematik müqayisəli təhlili insan inkişafı proqramlarının prioritetini nisbətən obyektiv qiymətləndirməyə və əsas hədəflərə çatmağı qiymətləndirməyə imkan verir.

Bir sıra göstəricilər vardır ki, insan kapitalını xarakterizə edir. Onlara bunlar aiddir.

1. Əhalinin həyat keyfiyyəti və yaşayış şəraiti:

- zəka: təhsil, ixtisas, bilik və peşə təcrübəsi;

- insan fiziologiyası: sağlamlıq, uzunömürlülük, xəstələnmə, xəsarət, əlillik;

- təşkilatçılıq bacarıqları: idarəetmə, münasibətlər, əlaqələr və s.

2. Əhali imkanları:

- investisiya xərcləri və keçmiş insan kapital xərclərinin dəyəri;

- maliyyə kapitalına sahiblik: pul və valyuta, qiymətli kağızlar, investisiyalar, səhmlər, kreditlər və digər aktivlər;

- qeyri-maliyyə kapitalına sahiblik: torpaqlar, əsas fondlar, qeyri-maddi mənbələr (patentlər) və ehtiyatlar və s.;

3. İnsan, maliyyə və qeyri-maliyyə potensialından səmərəli istifadə;

4. İnsan, maliyyə və qeyri-maliyyə kapitalının istifadəsinin intensivliyi (https://kamen-sa.ru/az/sposoby-ocenki-i-investirovanie-chelovecheskogo-kapitala-ocenka/).

Kadrlarla işin və iqtisadi idarəetmənin faydalılığının yüksəldilməsində göstəricilər sisteminin əhəmiyyətli rolu vardır.

Beləliklə, bilik kapitalını əmələ gətirən tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda qiymətləndirməyin mümkün olmadığı aydındır. Əgər bir şirkət daxilində insan kapitalına yanaşsaq, bilik kapitalının qiymətləndirilməsi hərtərəfli olmalıdır və birinci növbədə o, şirkətin ədalətli dəyərinin formalaşmasına, yəni xarici istifadəçilərə obyektiv məlumatların təqdim edilməsinə istiqamətlənməlidir.

II FƏSİL. İQTİSADİYYATDA İNSAN KAPİTALINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ TƏSİRİ İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İqtisadiyyatda insan kapitalına təsir edən amillərin təhlili

İnsan kapitalı, fond göstəriciləri və investisiya göstəriciləri olaraq iki qrupda toplanan göstəricilər ardıcıllığı ilə ölçülür. İnsan kapitalı göstəricilərini təyin edərkən insan kapitalı elementlərindən daha çox təhsilə diqqət yetirildiyi müşahidə edilmişdir. Çünki fərd tərəfindən təhsil bilik və bacarıqların ən vacib mənbəyi olduğundan, ümumiyyətlə, insan kapitalı təhsil göstəriciləri ilə təmsil olunur (Atik, 2006: s.24).

Bu mənada fond göstəriciləri kapitalın təhsil səviyyəsi ilə əlaqədardır, investisiya göstəriciləri isə təhsil xərclərindən ibarətdir.

Fond göstəriciləri təhsil səviyyəsi göstəricilərindən və savadlılıq göstəricilərindən ibarətdir.

İnsan kapitalı ilə əlaqəli təməl investisiya göstəriciləri maddi və qeyri-maddi göstəricilər olaraq iki qrupa bölünür. Maddi göstəricilər təhsillə əlaqəli mal və xidmətlərə özəl və dövlət xərcləri, təhsilə aid humanitar yardımların vasitəsi ilə insan resurslarının inkişafına yönələn xüsusi xərclər şəklində qruplaşdırıla bilər. Buna görə maddi göstəricilər təhsilin ÜDM-də payı, bir tələbə üçün təhsil xərcləri və müəssisələrin təhsil xərcləri kimi göstəricilərdən ibarətdir.

Qeyri-maddi göstəricilər isə iş ilə bağlı təhsildə iştirak, təhsilə ayrılan vaxt, işlə əlaqəli təlim vaxtı və məktəbə qəbul nisbəti kimi göstəricilərdən ibarətdir (Atik, 2006: 12-14).

Bilik istehsalı, insan kapitalı və texnoloji tərəqqinin əhəmiyyət qazandığı və ölkələri sənaye cəmiyyəti səviyyəsinə daşıyan inkişaf mərhələsi olaraq bilinən bilik cəmiyyətində fiziki kapital və təbii qaynaqların əhəmiyyətinin getdikcə azaldığı görülməkdədir. Bu elementlərin yerini bilik və insan kapitalı almaqdadır. (Yumuşak ve Tuna, 2002: s.5).

İnsan kapitalı istehsal amillərinin daha səmərəli istifadəsinə imkan verir və mövcud insan gücünün keyfiyyəti, miqdarı, peşəkar biliyi və sağlamlıq vəziyyəti ilə sosial münasibətlərin cəmindən ibarətdir (Karadeniz, 2007: s.12).

İnsan kapitalı zamanla fiziki kapitaldan ayrı bir istehsal faktoru olaraq meydana çıxdı (Atik, 2006: s.24).

Biliyin əsas istehsal faktoru olduğu informasiya cəmiyyətində fiziki kapital və təbii resursların əhəmiyyəti tədricən azaldıqca, bilik istehsalı və insan kapitalı daha çox əhəmiyyət qazanmışdır.

İnsan kapitalının yığılmasına təsir edən amillər: İnsan kapitalının formalaşmasında və insan kapitalının artmasında rol oynayan amilləri, əsasən, təhsil, səhiyyə və əmək transferi kimi üç hissədə araşdıra bilərik.

Təhsil və insan kapitalı: Təhsil işçi qüvvəsinin ixtisaslı olmasında rol oynayan ən vacib amillərdən biridir. Buna görə də insan kapitalını araşdıran bir çox tədqiqat ümumiyyətlə təhsilə istiqamətlənməkdə və sözügedən çalışmalarda təhsillə insan kapitalı anlayışı bərabər mənalı olaraq işlənməkdədir (Atik, 2006: s.20).

Bir ölkədəki təhsil səviyyəsini təyin edən əsas meyarlar təhsil qeydləri, təhsil səviyyəsi, maddi və fiziki göstəricilərlə savadlılıq statusudur (Karagül, 2002: s.39).

Təhsil qeydləri bir ölkədə əhalinin müxtəlif təhsil səviyyələri arasında paylanmanı göstərir. Təhsil səviyyəsinə görə, ümumiyyətlə, orta təlim dövrü nəzərdə tutulur. Maliyyə göstəriciləri təhsil xərclərinə aiddir. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı və adambaşına düşən təhsil xərcləri ən vacib maliyyə göstəricilərindəndir. Bu göstəricilər həm də ölkələr arasında müqayisə aparılmasını asanlaşdırır. Fiziki göstəricilər bir ölkədəki tələbə və müəllim sayı, tələbə və müəllim nisbəti, məktəb sayı, laboratoriya və kompüter sayı kimi göstəricilərdir. Savadlılıq nisbəti isə bir ölkənin təhsil səviyyəsini və insan kapitalı fondunu ölçmək üçün istifadə edilən ən sadə göstəricidir (Atik, 2006: s.21).

İnsan kapitalının təkmilləşdirilməsi prosesində təhsilin rolu danılmazdır. Hazırki dövrdə təhsil bütün dünya ölkələrinin iqtisadi və mədəni inkişafının təməlində duran əsas göstəricilərindəndir. Məlum məsələdir ki, ölkənin inkişafına təkan verə biləcək istənilən sektorda uğur əldə etmək üçün savadlı kadrların

gücündən istifadə olunur. Beləliklə, insanların həyatındakı uğuru təhsil ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bunun ən bariz nümunəsini dünyanın ən güclü təhsil sistemlərindən biri olan Yaponiya təhsil sisteminə hökumətin verdiyi dəstək və ortaya çıxan nəticələrdə görmək olar. Məlumdur ki, ölkəmizdə ali və orta təhsil alanlar tələbələrin sayı, həmçinin xarici ölkələrə gedərək təhsil alanların sayı il keçdikcə artmaqdadır. Bu göstəricilər cavan nəslin peşə yüksəlişini, yüksək hazırlığını təkmilləşdirmək üçün təməl məqamlardan hesab olunur.

Azərbaycanda təhsil sahəsində işləyənlərin sayına gəldikdə 2019-2020-ci illərdə dövlət ali təhsil müəssisələrində professor - müəllim heyətinin say tərkibi 13578 nəfər olmuşdur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Dövlət ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin sayı (tədris ilinin əvvəlinə; min nəfər)

	2018/2019	2019/2020
Ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin sayı (əsas heyət) - cəmi	13477	13578
onlardan:		
elmi dərəcəsi olanlar:		
elmlər doktoru	1176	1107
fəlsəfə doktoru	5499	5519
elmi adı olanlar:		
Professor	1078	1039
Dosent	3637	3878

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/education/, (21.10.2020)

Yuxarıda qeyd olunan 13578 nəfərdən elmi dərəcəsi olanların içərisindən 1107 nəfər elmlər doktoru, 5519 nəfər fəlsəfə doktoru, elmi adı olanlardan 1039 nəfər professor, 3878 nəfər isə dosent olmuşdur. Üfüqi təhli zamanı görürük ki, 2018-2019-cu tədris ilində ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin sayı 13477 nəfər olmuşdusa, 2019-2020-ci tədris ilində artaraq 13578 nəfər olmuşdur. Orta ixtisas müəssisələrinin təhlilində görürük ki, orta ixtisas müəssisələrində də professor - müəllim heyətinin ümumi sayında artım müşahidə edilmiş, yəni ümumi say 2018-2019-cu tədris ilində 5517 olmuşdusa, 2019-2020-ci tədris ilində 5809 olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, Ali təhsil

müəssisələrində müəllim-professor heyətinin say artımı 0,7% olmuşdur. Bu göstərici ölkəmizdə elmə, təhsilə olan marağın artım trendində olduğunu əks etdirir.

Təhsilin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zamanı ən çox gözə çarpan göstəricilərdən biri də təhsil müəssisələrini bitirib işləyən şəxslərin təhsil göstəriciləridir. Biz əsas diqqəti bakalavr və magistr təhsil pillələrini bitirən mütəxəssislərin ümumi sayından təhsilin səviyyəsi üzrə diplom alanların say nisbətinə yönəltmək istəyirik.

Qrafik 1: Ali təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərin ümumi sayından təhsilin səviyyəsi üzrə diplom alanlar (bakalavr, magistr) (min nəfər)

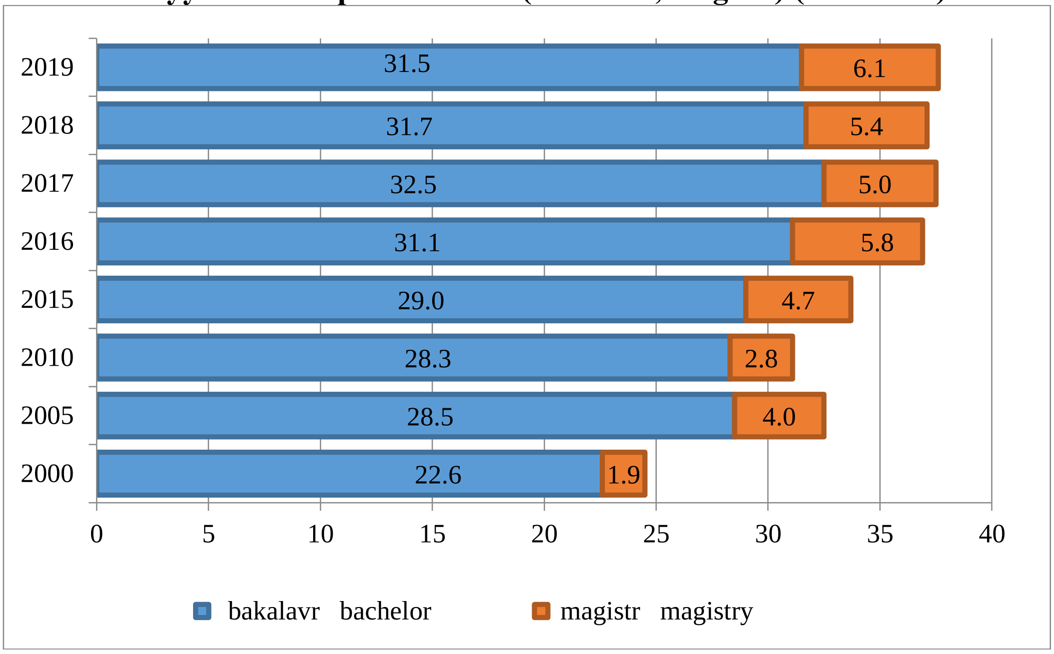

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/education/, (21.10.2020)

Magistr səviyyəsi üzrə diplom alanların sayında son illərdə ciddi artım müşahidə edilir. Bu da keyfiyyətli işçi qüvvəsi bazasının formalaşmsına səbəb olur. Ancaq ən çox sual doğuran məsələlərdən biri pandemiya dövründə təhsilin səviyyəsi və nəticələrinin hansı şəkildə təsir etməsi ilə bağlıdır. Bu problemin nəticələrini görmək üçün təəssüf ki, bir-neçə il gözləməli olacağıq.

İqtisadi inkişafın davamlılığı üçün insan kapitalı kimi fərdin fəaliyyətini maksimuma çatdıracaq bilik ilə təchiz edilməsi, yəni təhsillə təchiz olunması gərəklidir.

2025-ci ildə Azərbaycanda keçiriləcək “Expo-2025” Ümumdünya Sərgisi “İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi, daha yaxşı gələcəyin qurulması” mövzusuna dair təşkil olunacaqdır. Bu sərgidə dünyaca məşhur universitetlərin və müəssisələrin üzvləri, tanınmış alimlər, bilim adamları, eyni zamanda, insan resurslarını yüksək səviyyədə idarə edən menecerlər iştirak edəcəklər ki, bu da, ölkəmiz üçün qarşıdakı illər ərzində təhsil üzrə mühim addımların atılmasını zəruri edir.

Səhiyyə və insan kapitalı: Sağlamlıq Mushkin (1962), Becker (1964) və Grossman (1999) tərəfindən insan kapitalına dair mühüm bir amil olaraq qəbul edilmişdir. Çünki fərdlər həm təhsil ala bilmək, həm də iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq qabiliyyətinə malik olmaq üçün sağlam olmalıdır. Sağlam bir əhali ölkələrin insan kapitalının yığılmasına kömək edən əsas amildir (Atik, 2006: s.21).

İnsan kapitalı yanaşmasının öncüllərindən biri olan Schultz, səhiyyə xidmətləri məqsədi ilə qurulan müəssisələri kapital qoyuluşu kimi qəbul edir. Schultz səhiyyə xidmətlərini insanın iş səmərəliliyinin qorunması və inkişafı sayəsində insanlara bir sərmayə olaraq qiymətləndirmişdir (Atik, 2006: s.56).

Muşkinə görə, səhiyyə sahəsindəki investisiyalar fərdlərin iş gücünü qoruyur və illərlə geri dönməyə davam edir.

Ölkələr arasında müqayisədə istifadə edilən ən vacib sağlamlıq göstəriciləri əhali artım sürəti, şəhərləşmə sürəti, doğum səviyyəsi, ölüm səviyyəsi, körpə ölüm sürəti, ümumi məhsuldarlıq səviyyəsi, doğumdan sonra gözlənilən ömür müddəti, səhiyyə xərclərinin ÜDM-də payı və adambaşına səhiyyə xərcləridir.

Səhiyyə xidmətlərinin inkişafı hazırkı Covid-19 pandemiyası dövründə daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Pandemiyanın bütün ölkə ərazisində yayılması yeni tipli xəstəxanaların tikintisi prosesini sürətləndirdi. Çünki xəstəxanalarda olan cari çarpayı sayları koronavirusa yoluxan xəstələrin tamamilə yerləşdirilməsi və digər xəstəlikləri olan insanlara xidmət etmək üçün kifayət etmirdi.

Cədvəl 2: Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzvü olan ölkələr üzrə əhalinin xəstəxana çarpayıları ilə təminatı (ilin əvvəlinə, əhalinin hər 10 000 nəfərinə)

	Xəstəxana çarpayılarının sayı										
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Azərbaycan	76	51	47	47	47	49	47	47	45	45	45
Belarus	111	115	113	113	39	87	86	85	84	84	84
Ermənistan	37	37	37	40	42	42	42	42	42	…	40
Qırğızıstan	51	51	50	57	48	47	45	44	43	42	41
Qazaxıstan	76	72	71	67	63	60	58	56	55	48	52
Moldova[1)]	62	62	62	62	58	57	53	53	52	51	68
Özbəkistan	…	48	47	46	44	42	41	41	42	41	...
Rusiya	97	94	94	93	91	87	83	82	81	80	80
Tacikistan	51	50	49	31	47	46	46	46	45	…	43
Ukrayna	94	94	91	89	88	79	78	74	73	71	...

1)Dnestr çayının sol sahili və Bender şəhəri üzrə məlumatlar istisna olmaqla,
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/healthcare/, (02.02.2021)

Yuxarıdakı cədvəldən də görünür ki, Azərbaycan əhalinin hər 10.000 nəfərinə düşən çarpayı sayına görə MDB-də 5-ci sıradadır. Bu göstərici o qədər də qənaətbəxş hesab olunmur. Ancaq diqqət etsək, görərik ki, bu göstərici 2020-ci ilin əvvəlinə olan göstəricidir. Hansı ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2020-ci il ərzində bir sıra yeni müasir tipli xəstəxanalar tikilərək təhvil verimişdir.

Digər bir göstərici isə, ölkədə hər 10.000 nəfərə düşən həkimin sayı göstəricisidir. Hansı ki, bu göstərici səhiyyə xidmətinin səviyyəsinin təməl göstəricilərindən hesab olunur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3: Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzvü olan ölkələr üzrə əhalinin həkimlər ilə təminatı (ilin əvvəlinə, əhalinin hər 10 000 nəfərinə)

	Həkimlərin sayı										
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Azərbaycan	37	37	35	35	35	35	34	33	33	33	32
Belarus	54	54	51	52	39	41	43	44	44	45	46
Ermənistan	41	42	41	43	42	43	44	44	44	…	45
Qırğızıstan	24	24	24	24	24	23	23	23	22	22	22
Qazaxıstan	38	39	38	38	39	40	40	42	40	40	40
Moldova[1)]	36	36	36	36	36	38	37	37	37	36	49
Özbəkistan	…	27	28	27	27	26	26	26	26	27	…
Rusiya	50	50	51	49	49	49	46	46	48	48	49
Tacikistan	19	20	21	20	20	21	21	21	21	…	21
Ukrayna	49	49	49	48	48	44	44	44	44	44	…

1)Dnestr çayının sol sahili və Bender şəhəri üzrə məlumatlar istisna olmaqla,
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/healthcare/, (02.02.2021)

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkim sayına görə MDB-də yalnız Tacikistan və Qırğızıstandan öndədir. İqtisadi inkişafa görə bizə heç bir formada yaxınlaşa bilməyən bir sıra ölkələrdə isə, həkim sayı bizim ölkəmizdən daha çoxdur. Bu göstərici səhiyyə sistemində mütləq surətdə innovativ dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin vacibliyini özündə göstərir.

Əmək transferi və insan kapitalı - ölkələrin insan kapitalı ehtiyatlarını artıran digər bir amil də əmək transferidir. Əmək transferi iki yolla baş verir. Birincisi, beyin axını şəklində müəyyən sahələrdə ekspert biliklərinə sahib olan işçi qüvvəsinin daha yaxşı şərtləri olan ölkələrə getməsidir. İkincisi, ixtisassız işçi qüvvəsinin nisbətən çox olduğu ölkələrdən az olduğu ölkələrə doğru meyl etməsidir.

Əmək transferinin müxtəlif səbəbləri var. Bunlar müharibələr, əhali artım tempinin yavaşlaması, idxal olunan insan kapitalının bəzi üstünlükləri, inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal və ticarət quruluşundakı dəyişiklik və ölkələr arasındakı ticarət fərqləridir. Xüsusilə az inkişaf etmiş ölkələrdə ixtisaslı işçi qüvvəsi daha yaxşı

sosial-iqtisadi şərtlərə nail olmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrə köç edir. İEOÖ bu cür beyin axınına görə əhəmiyyətli itkilər verirlər.

İnsan kapitalının iqtisadi artımdakı rolu və yeri ilə bağlı işlər 1960-cı illərdə Schultzun əsərlərində görülür. Tədricən inkişaf edən və yenilənən dünya dövlətləri ilə rəqabət apara bilmək üçün iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək lazımdır. Bu böyümənin ən vacib mənbələrinin bilik, texnoloji inkişaf və insan kapitalı olduğunu araşdırmalar göstərir. Texnologiyanın Çin və Hindistan kimi ölkələrdə iqtisadi inkişafa verdiyi töhfə müşahidə olunmaqdadır.

Texnologiyanın böyümədəki payını inkar edə bilməyən dəlillər vardır (Mani 2010).

İnsanlara təhsil və sağlamlıq kimi dövlətlərin artan investisiyalarının səbəbi, biliyin digər istehsal faktorlarına görə daha faydalı olmasından qaynaqlanır. Bu detal və fərqlilik uzun müddətdə daha çox özünü göstərir. Kendrick, əsərlərində 1890-1990-cı il arasında ABŞ-da iqtisadi artımın 44,2% -nin texnoloji inkişafın payına düşdüyü qənaətinə gəlmişdir (Kendrick 1993).

Becker kimi Lucas da insan kapitalının iqtisadi böyüməyə təsirinin yalnız investisiya yatırılan nəsildə deyil, sonrakı nəsillərdə davam edə biləcəyini müdafiə etdi.

Lukasın fikrincə, iqtisadi böyümənin əsas amili təhsilə yatırımlarla insan resurslarının inkişafıdır (Lucas 1988).

1960-cı ildən sonra təqribən 100-dən çox ölkədə təhsilə qoyulan investisiyalar sonrakı illərdə iqtisadiyyatın böyüməsində mühüm rol oynayan amil olmuşdur.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, təhsilli şəxslər savadlı əhalini təşkil edir. Təhsilli bir əhali isə dolayı yolla iqtisadi böyüməyə təsir göstərə bilər. İqtisadiyyatdakı müsbət böyümə insan kapitalının müsbət böyüməsi ilə, insan kapitalının müsbət böyüməsi isə ölkənin istedad və bacarıqlarının inkişafı yolu ilə əldə edilir. Təhsil yolu ilə fərdin bilik, bacarıq və qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onu artırmaq mümkündür. Lakin məlumatlı və savadlı bir cəmiyyətə keçidin ən vacib şərtlərindən biri biliyə qoyulan yatırımlardır.

İqtisadi böyüməyə insan kapitalı vasitəsi ilə nisbətən təsir edən başqa bir amil

məşğulluq imkanlarının dəyişməsidir. İnsan kapitalına edilən investisiyalar nəticəsində məhsul olaraq əldə edilən ixtisaslı işçi qüvvəsi indi daha qısa müddətə işsiz qalır və yeni iş sahələrində işlə təmin edilə bilir. İnsan kapitalı ilə iqtisadi artım arasındakı münasibəti araşdırmaq üçün aparılan işlər ümumiyyətlə təhsil ilə insan kapitalı, təhsil ilə iqtisadi artım və insan kapitalı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəyə diqqət yetirdi. Xüsusilə insan kapitalı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqələrə dair araşdırmalarda daha həlledicidir.

Cədvəl 4: İnsan inkişafı kataloqu

Ölçü	Səhiyyə	Təhsil		Gəlir (həyat standartı)
Göstəricilər	Doğuşdan gözlənilən ömür müddəti	Gözlənilən təhsil müddəti	Orta təhsil müddəti	Adam başına ÜDM (ABŞ, $)
Alt göstəricilər	Sağlamlıq alt indeksi	Təhsil alt indeksi		Gəlir alt indeksi

Mənbə: Human Development Report 2010: 215.

Demoqrafiya: Səhiyyə, təhsil, əmək, kapital, şəhərsalma, sənayeləşmə kimi bir çox iqtisadi və sosial məsələnin tənzimlənməsində və dəyişdirilməsində əhalinin təsiri böyükdür.

Əhalinin ölkələr üçün əhəmiyyəti həmişə mövcud olmuşdur. Yalnız son vaxtlar daha çox üstündə durulmuşdur. Dünya əhalisi zamanla artmaqdadır, buna görə su, enerji və torpaq kimi az mənbələrə ehtiyac da artır. Bu səbəbdən ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin təşkilində iqtisadi amillər mühüm rol oynayır.

Əhali artımının müsbət nəticələrindən danışılırsa;

- ✓ İstehsal artır;
- ✓ bazar genişlənir;
- ✓ vergi gəlirləri artır;
- ✓ işçi qüvvəsində fərqli fikirlər, daha gənc, daha dinamik düşüncələr ortaya çıxır;
- ✓ işçi qüvvəsi ucuz olduğu üçün ixracın rəqabət qabiliyyəti artır.

Əhali artımının mənfi nəticələri;

- ✓ Təhsil, səhiyyə və enerji kimi sahələrdə infrastruktur investisiyalarının artırılmasını tələb edir;

- ✓ daxili istehlak artır, dolayısıyla idxal artır, ixracat azalır, xarici ticarət kəsiri böyüyür;
- ✓ adambaşına gəlir azalır;
- ✓ ölkənin inkişafını ləngidir;
- ✓ işsizlik artır;
- ✓ mənzil çatışmazlığı səbəbindən planlaşdırılmamış şəhərsalma baş verir.

Ölkələr üzrə demoqrafik siyasətlərin qurulmasında istifadə edilən ilkin mənbə demoqrafik göstəricilərdir. Hökumətlərin demoqrafik siyasətlərində bir-neçə istiqamət var. Bəzi ölkələrdə qadınların statistikada sayı çoxdur və belə ölkələrdə yeni doğulan oğlan uşaqlarına görə müavinətlər verilir.Bəzi ölkələrdə (Çin) doğum sayı çox olduğundan demoqrafik böhranın qarşısını almaq üçün 2-dən çox uşağı olan ailələrdən vergi tutulur. Bəzi ölkələrdə isə (Qərbi Avropa ölkələri) doğum sayı ölüm sayından az olduğu üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilir.

Cədvəl 5: 2019-cu ildə dünya ölkələri üzrə bəzi demoqrafik göstəricilər

Ölkələr	2019-cu ildə əhalinin orta illik sayı (mln nəfər)	Əhalinin hər 1000 nəfərinə			Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu (yaş sayı)	
		təbii artım	doğulanlar	ölənlər	Kişilər	Qadınlar
DÜNYA ÜZRƏ CƏMİ	**7691,0**	**12,0**	**19,0**	**7,0**	**70**	**75**
Azərbaycan	10,1	8,7	14,3	5,6	74	79
Ermənistan	3,0	3,0	12,0	9,0	76	81
Gürcüstan	4,0	1,0	14,0	13,0	78	83
Türkiyə	82,6	10,0	15,0	5,0	77	81
Qazaxıstan	18,5	16,0	23,0	7,0	70	75
Qırğızıstan	6,5	20,0	25,0	5,0	77	84
Tacikistan	9,2	21,0	25,0	4,0	61	66
Türkmənistan	5,9	17,0	24,0	7,0	72	76
Özbəkistan	33,5	17,0	22,0	5,0	79	85
Belarus	9,5	-3,0	10,0	13,0	69	79
Ruminiya	19,4	-3,0	9,0	12,0	72	79
Rusiya Federasiyası	146,7	-2,0	11,0	13,0	68	78
Slovakiya	5,5	1,0	11,0	10,0	74	80
Ukrayna	42,0	-6,0	8,0	14,0	67	77

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/ , Population Reference Bureau - "World population data sheet - 2019" (https://www.prb.org/worldpopdata/)

Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycan əhalinin hər 1000 nəfərinə görə təbii artımında 8,7 ilə Qafqazda 1-ci sıradadır. Bunun əsas səbəbi ölənlərin sayının az olmasıdır. Diqqət etsək görərik ki, Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa ölkələrində təbii artım göstəricisində kəskin fərqlər var. Bu həm milli-etnik, həm də dini səbəblərdən irəli gələn faktorlarla izah oluna bilər. Azərbaycanda təbii artım ümumi dünya göstəricisindən aşağıdır. Eləcə də, gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisində də, ümumi dünya göstəricisindən üst səviyyədə yerləşirik.

Əhali artımının nəticələri müqayisə edildikdə mənfi nəticələrin üstünlük təşkil etdiyi görülür. Ancaq bunların bir iqtisadiyyata təsirini həmin ölkədə həyata keçirilən siyasətlər və əhalinin məhsuldarlığı dəyişdirir. İnfrastruktur xərclərinin artması ölkə üçün böyük bir xərc olmasına baxmayaraq, düzgün qiymətləndirildikdə geri dönüş daha çox olacaqdır. Və ya əksinə, ucuz işçi qüvvəsindən düzgün istifadə edilməzsə, ortaya çıxan yalnız fərdlərin daha az gəlirə malik olub həyat rifahından və gəlir bərabərliyindən uzaq qalması olar.

Gəlir bölgüsü: Ölkənin gəlirlərinin ölkənin fərdləri arasında bölgü formasıdır. Gəlir bərabərsizliyi, ölkənin gəlirlərinin ölkənin fərdləri arasında ədalətli bölgüsünün olmadığını göstərir. İnsan kapitalının ən vacib komponentlərindən biri olan təhsil səviyyəsi gəlir bölgüsünə təsir edən amillərdən biridir. Bir ölkədə təhsil səviyyəsində artım həm də gəliri artıracaqdır. Həm məhsuldarlığın artması ilə, həm də savadlı insanların əmək haqqı gözləntilərinin yüksəlməsi ilə təhsil gəlir bölgüsünə böyük dərəcədə təsir göstərir.

İşləyən şəxslər sistem ədalətli olduğu müddətcə özlərini işlərinə daha yaxşı verirlər və beləliklə məhsuldarlıq artır. Gəlir paylanması yaxşılaşdırılmasa cəmiyyətdə siniflərin yaranması da mümkündür. Bir tərəfdə tortun böyük dilimini alan kiçik bir sinif, digər tərəfdə kiçik bir dilim ilə sağ qalmağa çalışan böyük bir izdiham. Əllərində tortun çox hissəsi olanlar bundan sui-istifadə edə və iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Zəhmətlərinin dəyərsiz olduğunu düşünənlərin müxtəlif fəsadlarla gəlir səviyyəsini dəyişdirməyə çalışması da sosial dəyişənlər vasitəsilə iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərə bilər. Bu mənada hər bir ölkə üçün gəlir

paylanmasında bərabərliyin və ədalətin təmin edilməsi həll edilməli olan vacib məsələlərdən biridir.

Şəkil 1: Texnoloji inkişaf, insan kapitalı və iqtisadi artım arasındakı əlaqə

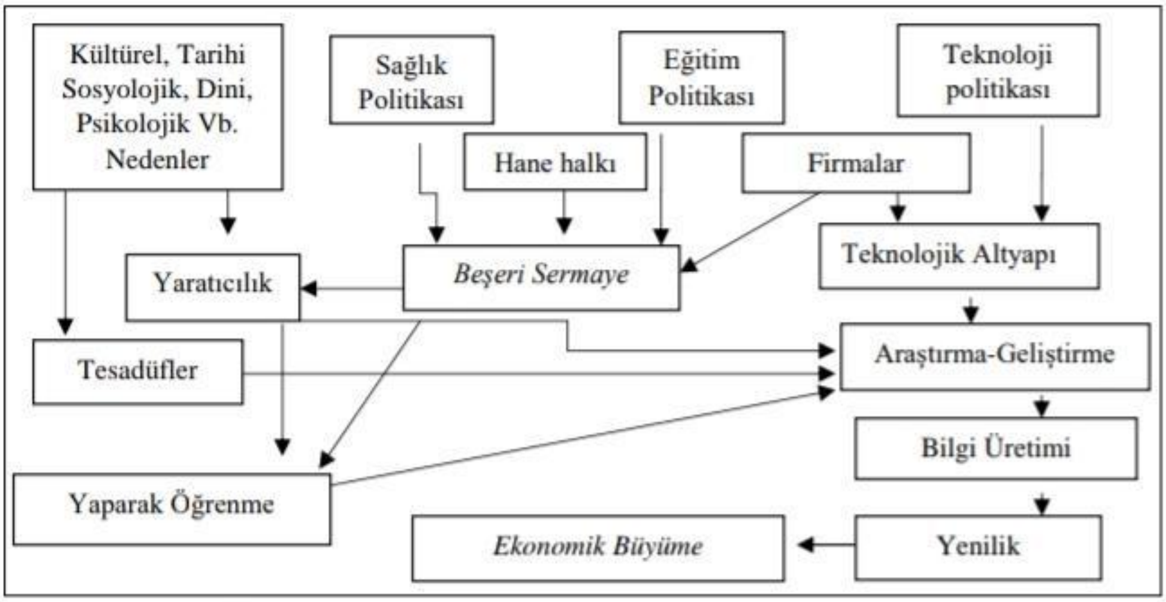

Mənbə: Kibritçioğlu, 1998: 217

Texnologiya: İqtisadi böyümənin mühərriki kimi texnoloji inkişaf, bilik və insan kapitalı görülür. İqtisadi inkişaf üçün insan kapitalına qənaət edilməlidir və insan resurslarına investisiyalar qoyulmalıdır. Əmək və texnoloji üzərində insan resursları məhsuldarlığı artırmaq gücünə malikdir.

Şəkil 3-də göründüyü kimi insan kapitalında yaranan müsbət dəyişikliklər və texnoloji inkişaf nəticəsində bilik yaranır və ortaya çıxan yeniliklər iqtisadi artıma təsir göstərir. İnsan kapitalından iqtisadi artıma düzgün effekt yaradıcılıq və edərək öyrənmək yolu ilə baş verir. Yəni, insan kapitalının tərifindəki bacarıq (yaradıcılıq) və təcrübə (edərək öyrənmə) ilə bu münasibət qorunur.

Ölkəmizdə insan kapitalının inkişafının göstəricilərinin beynəlxalq aləmdə qiymətləndirilməsi zamanı alınan nəticələr daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələrin İnsan İnkişafı reytinqi Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnkişaf Proqramının hər il nəşr etdiyi "İnsan İnkişafı Hesabatı" (İİİ) çərçivəsində tərtib edilən İnsan İnkişafı İndeksinə əsaslanır. İnsan İnkişafı İndeksi ölkələrdə insan inkişafının, digər sözlə insan rifahının vəziyyətini müqayisəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən 4 göstərici - "doğulanda gözlənilən ömür müddəti", "təhsilin orta müddəti",

“gözlənilən təhsil müddəti” və satınalma gücü paritetli “adambaşına Ümumi Milli Gəlir” əsasında tərtib edilir. Azərbaycan 1995-ci ildən Hesabat çərçivəsində tədqiq olunan ölkələr siyahısındadır və hər il İnsan İnkişafı İndeksini yüksəldən ölkələr sırasındadır. Belə ki, 1995-ci ildə Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi 0,563 olduğu halda, Cədvəl 6-dan da (Əlavə 1) göründüyü kimi 2019- cu ildə 0,754 olmuşdur. Eyni zamanda cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan 2019-ci ildə İnsan İnkişafı İndeksinə görə 189 ölkə arasında 87-ci ölkədir və bu göstərici üzrə keçmiş sovet respublikalarından Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Ukraynadan öndədir.

İqtisadçı Kəşfiyyat Birliyi tərəfindən tərtib edilən Həyat Keyfiyyəti İndeksi subyektiv həyat məmnuniyyəti araşdırmalarının nəticələrini ölkələrin həyat keyfiyyətinin obyektiv determinantları ilə birləşdirən nadir metodologiyaya əsaslanır. Subyektiv həyat məmnuniyyəti araşdırmaları həyat məmnuniyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə əhali arasında keçirilən sorğulardan ibarətdir.

Həyat Keyfiyyəti İndeksi Azərbaycanın da daxil olduğu 111 ölkə üzrə 2018-ci ildə yayınlanmışdır. Cədvəldən 7-dən də (Əlavə 2) göründüyü kimi, Azərbaycan 104,63 ballıq Həyat Keyfiyyəti İndeksi ilə 111 ölkə arasında 87-ci yerdədir. Cədvəldən onu da görmək mümkündür ki, Azərbaycan bu göstərici üzrə Rusiya istisna olmaqla əksər postsovet ölkələrindən, həmçinin də qonşu İrandan öndədir. İndeksin yayınlanmasından keçən zaman ərzində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf baxımından mühüm nailiyyətlər əldə etdiyini nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, növbəti nəşrlərdə bu göstərici üzrə Azərbaycanın mövqeyində ciddi irəliləyişlər müşahidə etmək mümkün olacaqdır.

2.2. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşlarının təsiri imkanlarının qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Cənubi Qafqazda yuxarı-orta gəlirli bir ölkədir. İqtisadiyyatı fosil yanacaq hasilatı ilə idarə olunur. Neft məhsulları Azərbaycan ixracatının 90% -dən çoxunu, neft və qaz sənayesi isə neftin qiymətlərindən asılı olaraq, Azərbaycanın ÜDM-nin 33-50% -ni təşkil edir. Son illərdə, Azərbaycan şirkətlərin ölkədə fəaliyyət göstərməsi üçün həm institusional, həm də tənzimləyici və əməliyyat mühitini gücləndirərək investisiya mühitini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır.

Azərbaycan hökuməti inkişaf strategiyasında iqtisadi müxtəlifliyi və 'qeyri-neft sektorunun' gücləndirilməsini əsas prioritetlər kimi müəyyənləşdirsə də, Azərbaycan 2020: Gələcək Baxış sərmayələrinin çoxu enerji sektorunda və iqtisadiyyatda neft və qazın üstünlük təşkil etməsini daha da dəstəkləyir. Məsələn, külək layihələrində hazırkı investisiya planları vacib olsa da, irimiqyaslı neft və qaz layihələri və boru kəmərləri ilə ölkə iqtisadiyyatı daha cəlbedicidir. Azərbaycan hazırda güclü bir ətraf mühitə diqqət yetirir, əsr ortası uyğun bir strategiya və ən əsası, fərqli infrastruktur investisiyaları ilə əlaqəli sinerji və mübadilələri qiymətləndirmək üçün kifayət qədər uzun bir üfüq yoxdur. Azərbaycanda son institusional dəyişikliklər Nəqliyyat Nazirliyinin 2017-ci ildə Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi ilə birləşməsi və Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Təşkilatının ləğvi ilə əsas infrastruktur sahələri olan nəqliyyat və enerjinin mövqeyini zəiflədib.

Son illərdə Azərbaycan şirkətlərin ölkədə fəaliyyət göstərməsi üçün institusional, tənzimləyici və əməliyyat mühitini gücləndirərək investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün əhəmiyyətli islahatlar etmişdir. Bu cür islahatlar və proqramlar hökumətin sənayeni inkişaf etdirmək və ölkənin dünyada imicini yaxşılaşdırmaq səylərinin bir hissəsidir (http://www.oecd.org/eurasia, 2019).

Qrafik 2: Dövlət büdcəsinin səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri

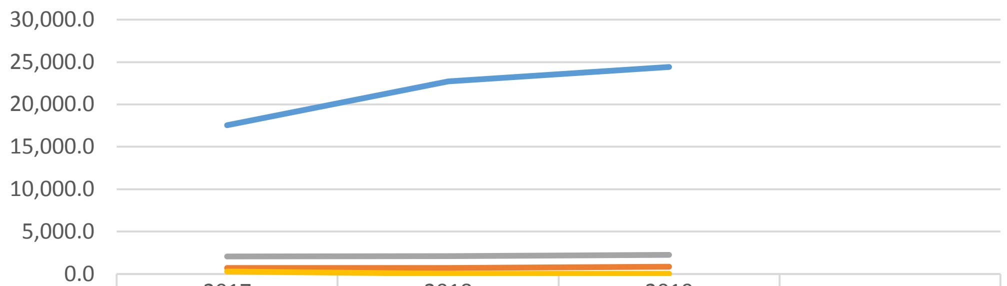

	2017	2018	2019	
Ümumi xərclər	17,538.0	22,731.6	24,425.6	
Səhiyyə	704.7	709.9	873.6	
Sosial müdafiə	2067.8	2,119.6	2,243.1	
Sosial təminat	282.4	31.1	37.9	

Ümumi xərclər Səhiyyə Sosial müdafiə Sosial təminat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/education/, (02.02.2021)

Qrafik 2-də Azərbaycanda 2021-ci ilə kimi sosial sahələrə qoyulan yatırımlar, yəni, xərclər əks olunmuşdur. Burdan görürük ki, 2017-ci ildən sonra ümumi xərclər artmağa başlamışdır.

COVID-19 böhranının iqtisadi təsiri, ilk növbədə beynəlxalq investorların bölgədən investisiyalarını çəkməyə başladığı zaman maliyyə bazarlarında əks olundu. Bütün Şərq Tərəfdaşlıq ölkələri hökumətlərinin dövlət istiqrazlarının gəlirlilik əyriləri, böhranın şiddəti aydınlaşdıqca Mart ayında sürətlə artdı. Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın valyutaları aprel ayının əvvəlinə qədər dollarla müqayisədə dəyərinin 10% -dən çoxunu itirdi. Kilidləmə tədbirləri saysız-hesabsız insanın həyatını xilas etdi, lakin Belarusun xaricində iqtisadi fəaliyyətin dayandırılmasına səbəb oldu. Bağlı sərhədlər ticarət və turizm axınlarını pozdu və xüsusilə mövsümi işçilərin, xüsusən də kənd təsərrüfatı sektorunda işləmək üçün xaricə getmələrinin qarşısını aldı. Eyni zamanda, qlobal əmtəə qiymətlərinin enməsi birbaşa Azərbaycan, Ermənistan və Belarusiyaya təsir etdi, Xüsusilə, pul köçürmələri daxilolmalarının azalması bölgədəki mənfi təsirləri daha da artırdı. 2020-ci ilin ikinci rübündə iqtisadi təsir Qlobal Maliyyə Böhranının şiddətini üstələdi. AYİB-in hesablamalarına görə, bu il AAP bölgəsində hasilat% 4,5 azalacaq. Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynada hasilatın 5-dən 5,5% -ə

düşməsi, Azərbaycan və Belarusiyada istehsalın azalmasının daha az dramatik və 3,0-3,5% olması gözlənilir. Qurtarma uzun olacaq: AYİB bölgənin ÜDM-nin böhrandan əvvəlki səviyyəyə gəlməsindən əvvəl 2022-ci ilə qədər davam edəcəyini və Azərbaycanda bərpa 2025-ci ilə qədər davam edə biləcəyini təxmin edir. 2020-ci ilin ikinci rübündə iqtisadi təsir Qlobal Maliyyə Böhranının şiddətini üstələdi. AYİB-in hesablamalarına görə, bu il AAP bölgəsində hasilat% 4,5 azalacaq. Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynada hasilatın 5-dən 5,5% -ə düşməsi, Azərbaycan və Belarusiyada istehsalın azalmasının daha az dramatik və 3,0-3,5% olması gözlənilir. Qurtarma uzun sürəcək: AYİB bölgənin ÜDM-nin böhrandan əvvəlki səviyyəyə gəlməsindən əvvəl 2022-ci ilə qədər davam edəcəyini və Azərbaycanda bərpa 2025-ci ilə qədər davam edə biləcəyini təxmin edir. 2020-ci ilin ikinci rübündə iqtisadi təsir Qlobal Maliyyə Böhranının şiddətini üstələdi. AYİB-in hesablamalarına görə, bu il Şərq Tərəfdaşlıq ölkələri bölgəsində hasilat% 4,5 azalacaq. Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynada hasilatın 5-dən 5,5% -ə düşməsi, Azərbaycan və Belarusiyada istehsalın azalmasının daha az dramatik və 3,0-3,5% olması gözlənilir. Qurtarma uzun sürəcək: AYİB bölgənin ÜDM-nin böhrandan əvvəlki səviyyəyə gəlməsindən əvvəl 2022-ci ilə qədər davam edəcəyini və Azərbaycanda bərpa 2025-ci ilə qədər davam edə biləcəyini təxmin edir.

Qrafik 3: 2006-2021 -ci illərdə Şərq Tərəfdaşlıq ölkələrində Ümumi Daxili Məhsul dəyişikliyi

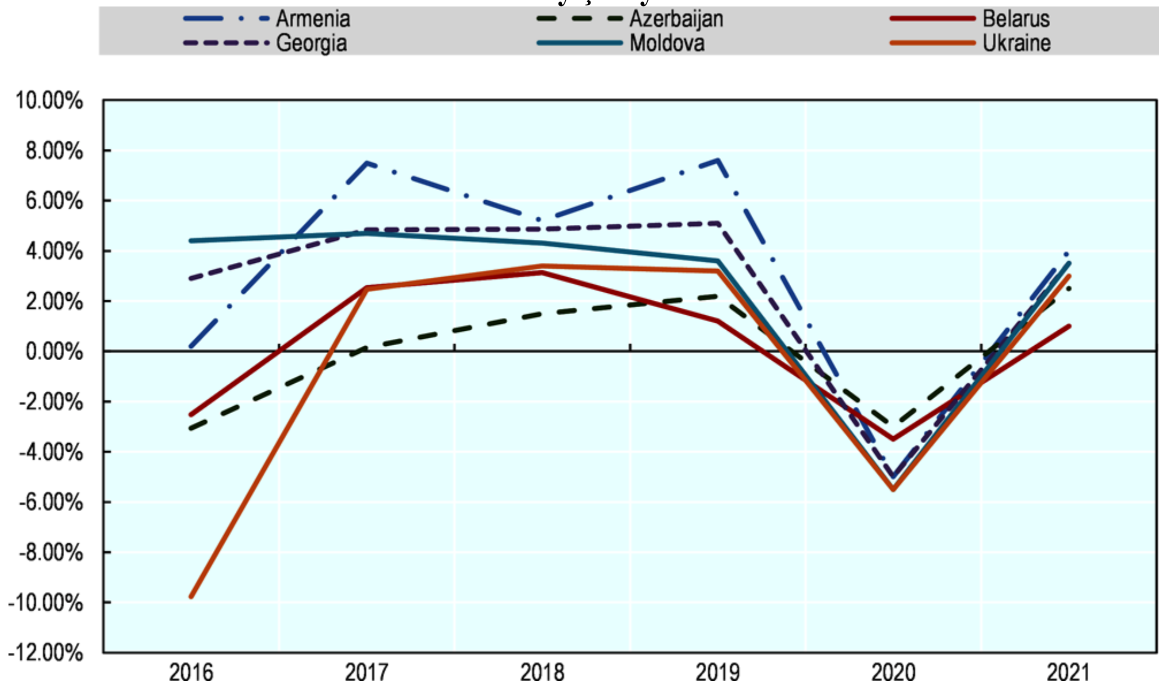

Qeyd: 2020 və 2021-ci illər üçün dəyərlər proqnozdur

Mənbə: AYİB-in Regional İqtisadi Perspektivləri (2020) və Dünya Bankının Maliyyə İnkişaf Göstəriciləri (2020) (https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-crisis-response-in-eu-eastern-partner-countries-7759afa3/, 2020).

Dünya Bankının "Doing Business 2020" hesabatına əsasən ölkə inşaat icazələri, elektrik enerjisi alınması, əmlakın qeydiyyatı, kreditlərin alınması, azlıq investorlarının qorunması, vergilərin ödənilməsi, sərhədyanı ticarət və ödəmə qabiliyyətinin həlli ilə bağlı ciddi inkişaflar etmişdir. Bu cür islahatlar, 2018-ci ildə 190 ölkə arasında 57-ci yeri, 2019-cu ildə 25-ci yer ilə, 2020-ci ildə isə 34-cü yer ilə əvəzləyərək, ölkədəki ümumi iş asanlığında əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmaya səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə ölkələr arasında məcmu göstəricilər üzrə balı 76,7 olmuşdur.

Qrafik 4: Doing Business hesabatında Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə sırası (0-190)

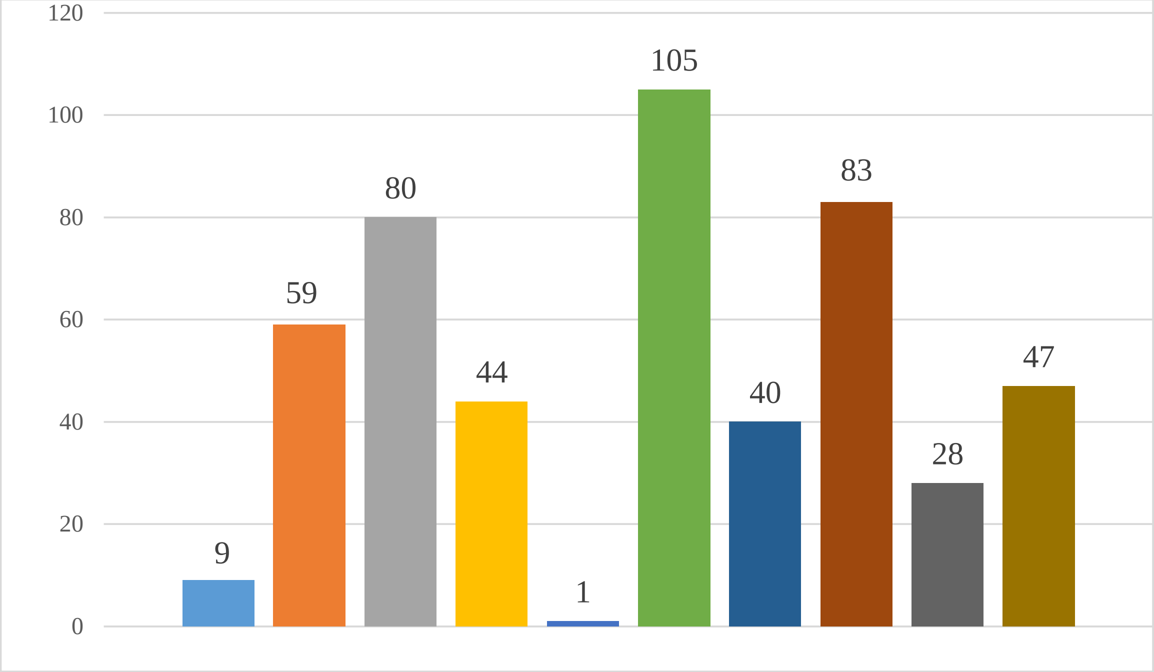

Mənbə: Dünya Bankının "Doing Business 2019" hesabatı, https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan. 2020.

OECD-nin Azərbaycandakı sorğusu da islahatların müsbət iş təsəvvürlərini ortaya qoyur və müəssisələrin 50% -dən çoxu bütün islahatları "yaxşı" və ya "çox yaxşı" kimi qiymətləndirir (http://www.oecd.org/eurasia, 2019).

Müəssisələr tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılanan islahatlar arasında əmək yoxlamalarının dayandırılması (müəssisələrin 86% -i yaxşı və ya çox yaxşı cavab verir), həmçinin onlayn lisenziyalaşdırma (82%) və viza xidmətləri (77%) var. Vergi sistemini sadələşdirmək və gömrük sistemini sadələşdirmək üçün edilən digər cəhdlər də Azərbaycandakı müəssisələr tərəfindən müsbət qəbul edildi.

İnvestisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün bu cür islahatlara baxmayaraq, Azərbaycan hələ də bacarıq inkişafını təşviq etmək, firmalar arasında rəqabəti təmin etmək və qeyri-müəyyənliyi azaltmaq bacarığını artırmalıdır. Təkmilləşdirilmiş tənzimləyici bazaya baxmayaraq, mövcud iş mühiti hələ də yeni firmaların daxil olmasına və mövcud müəssisələrin genişlənməsinə mane olur (https://www.ebrd.com/news/2019/ebrd-approves-new-strategy-for-azerbaijan.html 2019).

OECD tərəfindən sorğu edilən bəzi şirkətlərə görə, hökumətin böyüməyi hədəflədiyi sektorlarda dalğalanma var ki, bu da müəssisələr üçün qeyri-müəyyənlik

yaradır və təşəbbüslərin effektivliyini əngəlləyir. Şirkətlər islahat proqramı boyunca daha çox tutarlılığı və uzunmüddətli öhdəliyi məmnuniyyətlə qarşılayacaq (http://www.oecd.org/eurasia, 2019).

2003 və 2017-ci illər arasında iqtisadiyyata 32,7 milyard ABŞ dollarından çox yaşıl xarici birbaşa investisiyalar cəlb edildi, bunların 50% -i kömür, neft və təbii qaz sahələrinə (və ya 16,3 milyard ABŞ dolları) yönəldilmişdir. İnfrastrukturla əlaqəli investisiyalar, xüsusilə nəqliyyat sektoruna 5 milyard ABŞ dollarına yaxın (və ya ümumi yaşıl yatırım xarici investisiyalarının 15% -i) cəlb olunmuşdur ki, bu da bölgədəki digər ölkələrə nisbətən yüksəkdir. Bu, Ələt sərbəst ticarət zonasının yaradılması, beynəlxalq dəniz ticarət limanının inkişafı və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti daxil olmaqla yeni ticarət yollarının və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı ilə bağlı hökümətin hazırkı prioritetləri ilə uyğundur. Yaşıl zona xarici investisiyalarını cəlb edən digər sektorlar maliyyə xidmətləri (2.8 milyard ABŞ dolları), daşınmaz əmlak və metaldır (hər ikisi də 1 milyard ABŞ dolları ilə). Ümumiyyətlə, hökümət xarici investisiyalarını kömür, neft və təbii qazdan uzaqlaşdırmaq və 2017-ci ildə qeyri-neft xarici investisiyaları ÜDM-in 2,6%-dən 2025-ci ilədək Strateji Yol Xəritəsində göstərildiyi kimi 4%-ə artırmağı qəbul etmişdir (http:// www.oecd.org/eurasia , 2017).

Avropa Birliyi (və xüsusən də İngiltərə) Azərbaycanda 2009 və 2017-ci illər arasında əsas kapitala 30% (və 25,7%) xarici sərmayə təmin edən birbaşa xarici investisiyaların (XBİ) ən vacib mənbəyidir (Şəkil 2). İngiltərənin Azərbaycana marağı, BP-nin fəal iştirak etdiyi neft və qaz sənayesinə yönəlmişdir. Toplu olaraq, çoxtərəfli inkişaf bankları, Azərbaycanın qonşusu olan Türkiyədəki investisiyaları (12,9%) üstələyərək, yüzdə 14-dən çox sərmayə qoydu. Azərbaycanın digər böyük investorları coğrafi baxımdan müxtəlifdir: Malayziya (9,3%), İsveçrə (7,6%), Rusiya Federasiyası (6%), İran (6%), Yaponiya (5,3%) və ABŞ (4,5%). Rusiya Federasiyası xaricində keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri böyük investor deyillər (OECD, 2019).

Şəkil 2: Mənşə ölkələrinə görə Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyalar, 2009-2017 Azərbaycan manatı (manat), (milyon)

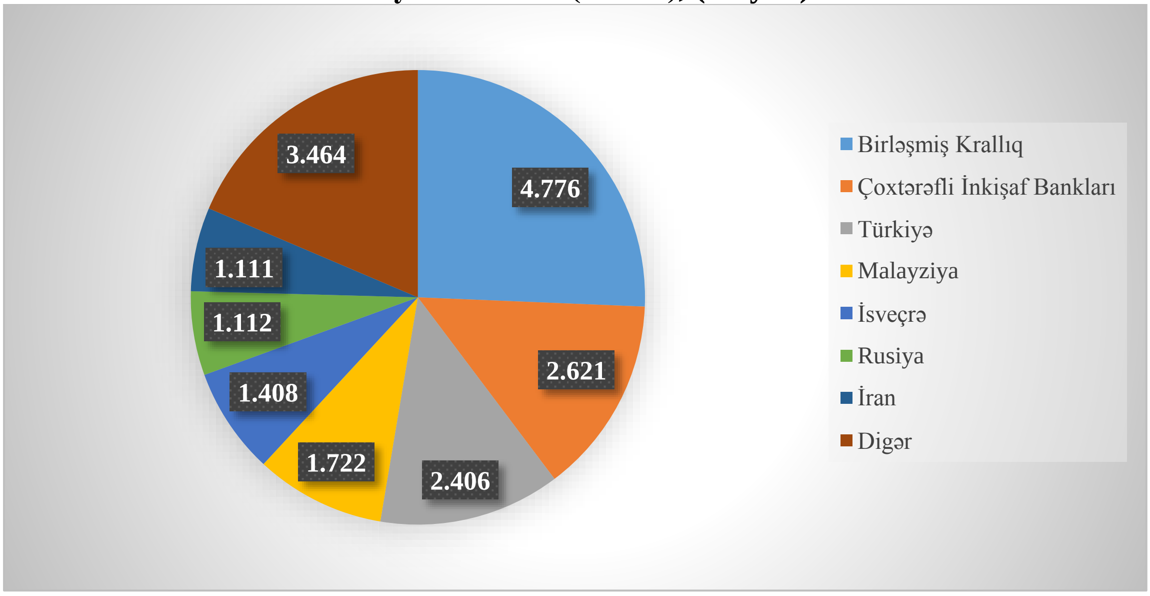

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (ARDSK, 2018), Xarici ölkələr tərəfindən əsas kapitala qoyulmuş xarici investisiyalar, https://www.stat.gov.az/ source / structure / az / 020en.xls.

Azərbaycan Respublikasında neft və təbii qaz ehtiyatlarının məhdud olmasından dolayı uzun inkişaf dövrünə səbəb ola bilməz. Azərbaycan Respublikasında problemin uzunmüddətli, balanslı və davamlı, sosial-iqtisadi inkişaf və artıma çevrilməsi üçün neftin xaricindəki sahələrə, xüsusən də İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sektoruna yatırımlar həyata keçirilir. İKT sektorunun iqtisadiyyatın digər sənaye sahələrinə təsir effekti də nəzərə alındığında, əslində bu sektorun Azərbaycan Respublikasının inkişafına yaratdığı təsirin öz sahəsi ilə məhdudlaşmadığı, daha böyük təsirə malik olduğu görülür.

Azərbaycanda İKT sahəsində edilən vacib işlərdən biri, Azərbaycanda Regional İnnovasiya Mərkəzlərinin yaradılması üçün hazırlanmış layihədir. Bu layihə Azərbaycanda informasiya və rabitə texnologiyaları infrastrukturunun qurulması, İKT sektorunun bir cazibə halına gəlməsi üçün bu sektora sərmayə qoyacaq şirkətlərin şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində lazımlı qanuni tənzimləmələrin təmin edilməsi kimi önəmli başlıqları əhatə edir. Bu layihə,

həmçinin, maliyyə siyasəti və bank krediti təcrübələrindəki dəyişikliklər ilə həyata keçirilir.

İKT qərargahının yaradılması və ölkənin dünyadakı məlumat ötürmə mərkəzinə çevrilməsi, Bilik İnnovasiyası Mərkəzləri layihəsi daxilində əhəmiyyətli hədəflər cərgəsindədir. Bu layihənin həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq, Azərbaycan hökümətinin lazımi qanuni tənzimləmələri etməsi və şəffaf bir tətbiq sistemi ortaya qoyması vəziyyətində Azərbaycan Respublikasının şərqi ilə qərbi arasında çox vacib bir məlumat ötürülməsi mərkəzi mövqeyinə gələcəkdir.

Bilik İnnovasiya Mərkəzləri layihəsi daxilində görülən əhəmiyyətli işlərdən digəri isə Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq İKT universitetinin yaradılmasıdır. Bu həm İKT sektorunda dirçəliş və bazarda formalaşmış inhisar quruluşun qırılması, eyni zamanda, ehtiyacları ödəyəcək insan resurslarının təchizatı baxımından vacibdir.

Dünya praktikası göstərir ki, intellektual kapitala edilmiş investisiyalar daha rentabelli hesab olunur. Bu yalnız intellektual kapitalın düzgün və səmərəli idarə edilməsi şərtilə mümkündür. İntellektual kapitalın idarə edilməsi onun bütün elementlərinə olan təsirlərin məcmusu və onların müəssisənin strategiyası və məqsədlərinə uyğun fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması ilə qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edilə bilər (Hümbətova S.İ., 2018: s.78).

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ, ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ

3.1. İnsan kapitalının inkişafına təsir edən iqtisadi sahələrin inkişafı və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri

Azərbaycan parlamenti 1991-ci ildə müstəqilliyini və SSRİ-dən ayrıldığını rəsmi olaraq elan etdi və mənbələri üzərində şübhəsiz bir üstünlük qazandı. Amma gözlənildiyi kimi, müstəqilliyin ilk illəri maliyyə və siyasi çətinliklər gətirdi, digər sektorlar kimi neft sektoruna da mənfi təsir etdi (Armaoğlu, 1992: s.210).

Qərb şirkətləri 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanla maraqlanmağa başlamışdı və 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması bunun üçün bir fürsət idi. Əvvəlcə 1989-cu ildə "Ramaco Energy" Azərbaycan nefti və onunla məşğul olmağa başladı. Daha sonra "Pennzoil", "BP / Statoil" və "Amaco" nümayəndələri görüşlər keçirdi (Salmanov, 2004: s.37).

Nəticədə Amerika və Avropa təşkilatları vasitəsilə ölkələr arasındakı əlaqələr investisiyaların təşviqi yolu ilə genişlənmişdir. Xüsusilə, İngiltərə Azərbaycan neft sənayesinə böyük maraq göstərən şirkətləri səbəbi ilə diplomatik münasibətləri gücləndirməyə üstünlük verdi.

Yeni müstəqil olan ölkə üçün Qərbi Avropa və Amerika ilə diplomatik əlaqələr qurmaq vacib idi. Təbii sərvətlərindən istifadə edərək əlaqələrini daha da inkişaf etdirən Azərbaycan ölkəyə xarici kapital cəlb etmək və siyasi mövqeyini yaxşılaşdırmağı hədəfləmişdi. Bunun nəticəsi olaraq, ölkə 2000-ci illərin əvvəllərindən Dünya Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər qurumlara üzv ola bilmişdir (Bayraktutan, 2010: s.119-120).

Dövlət iqtisadiyyatda yaşanan problemləri aradan qaldırmaq və neft sektorunu öz əlinə almaq üçün 1992-ci ildə neft və qaz sektorunda edilən islahatlarla Milli Qaz Şirkətini (AzeriGaz) və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətini (SOCAR) təsis etmişdir. Şirkətin yaradılması ilə Azərbaycan nefti dövlət inhisarına verildi.

1994-2015-ci illər arasında SOCAR xarici şirkətləri ilə 25 əsas müqavilə imzalamışdır. Düzgün müəyyən edilmiş bir strategiyanın nəticəsi olaraq bu razılaşmalar Azərbaycan Qara dəniz və Xəzər regionunda enerji sahəsində mühüm iqtisadi gücə çevrilmişdir.

1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"ni, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi Ərzurum kimi böyük layihələri imzalayan Azərbaycan SSRİ-nin dağılmasından sonra bu şəkildə böyük və qlobal layihələri həyata keçirən ilk ölkə oldu.

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra iqtisadiyyatı və xüsusilə də neft sektorunu xaricilərə açdı və 1992-ci ildə quru yataqlarını ortaq şəkildə işlətməyə başladı. Nəticə olaraq başda 1994-cü ildə imzalanan "Əsrin müqaviləsi" olmaqla, bir sıra neft müqavilələri istehsal rəqəmlərinə təsirini 1990-cı illərin sonlarından etibarən göstərməyə başladı.

1994-1997-ci illər arasında təxminən 9 milyon ton neft istehsalı 1998-ci ildə 11,2 milyon ton idi və bu ildən bəri artan bir tendensiyaya girdi. 2005-ci ildə neft hasilatı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Sözügedən il istehsalı 2004-cü illə müqayisədə% 43 artaraq 22 milyon tona qədər artmışdır. 2009-cu ildə qlobal böhranın təsiri səbəbindən, 2011-ci ildən azalmağa başlamışdır. 2014-cü ilin göstəricisi isə 39 milyon tondur.

Ölkə çoxmillətli enerji siyasəti və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı olaraq 2003-2010-cu illərdə "Enerji" qanunu, "Alternativ və Bərpa olunan Enerji Resurslarından İstifadəyə dair Dövlət Proqramı, 2005-2015-ci illərdə "Yanacaq Enerji Kompleksinin İnkişafı" dövlət proqramını qəbul etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik illərindən sonra xüsusilə neft və təbii qaz sektorunda bir sıra müqavilələr imzalamış, ölkə neftini Qaradəniz üzərindən

Avropaya nəql edəcək neft və təbii qaz boru kəmərlərinin inşasını həyata keçirmişdir. Digər tərəfdən, ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra daha çox xarici ticarətdə neft və neft məhsulları tərəfindən təmsil olunmuşdur. Bu vəziyyət Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsas təhlükələrdən biridir.

Müstəqilliyin ilk illərindən ölkəyə çox sayda əcnəbi kapital girişi və yanacaq ixracatından əldə olunan gəlirlərin artması, başda neft sektoru olmaqla bütün

sahələrin inkişafına səbəb oldu. Nəticədə iqtisadiyyatın 2000-ci illərdən bəri xarici ticarətdə profisit verdiyi müşahidə edilmişdir. Ancaq daha çox təbii ehtiyat gəlirlərinə əsaslanan bu sabitlik ilk illərdə sektor fərqliliyini təmin edərək inkişaf imkanları yaratsa da, 20 ildən çoxdur inkişafın neft və təbii qaz sənayesindən digər sahələrə yönəldilə bilməməsi yeni təhdidlərdən söz açmışdır. Çünki son 10 ildə neft ixracatı cəmi gəlirlərin 80%-ni və ÜDM-in ən az 45%-ni təşkil etmişdir. Bu vəziyyət iqtisadiyyatda "Neft lənəti" olaraq da bilinən Holland sindromundan bəhs etməyə, təbii ehtiyat gəlirlərindən asılılığın yaratdığı təhlükəni izah etməyə kömək edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını istehsal baxımından dəyərləndirərsək, bunun əsasən neft sənayesi üzərindən təmin edildiyini görərik. Təbii qaynaqlara sahib olmağı sərvət göstəricisi kimi qəbul edən baxışlardan biri də XVI və XVII əsrlərin hakim iqtisadi doktrinası olan Merkantilizmdir. Bu baxışa görə, ölkədəki firavanlığın mənbəyi qızıl və qiymətli metallara sahib olmaqdır. Orta çağın sonu ilə sənaye inqilabı dövrü arasındakı bu düşüncə tərzi Avropaya unikaldır və əsas fəaliyyəti "ticarət" olmuşdur. Belə ki, Avropa ölkələri müstəmləkələr yaradaraq müstəmləkəçilik etmiş, kapital yığımını artıraraq firavanlığı təmin etmişdir (Bayraktutan, 2010: s.119).

XIX əsrin sonlarından etibarən qiymətli metalların yerini neft almağa başladı.

XX əsrin ortalarından sonra neft ehtiyatlarından gələn gəlirlərlə inkişaf etmiş sayılan ölkələr vardır. Bu çərçivədə təbii qaynaqların böyümə üzərində təsiri və aralarındakı müsbət əlaqə ağla gələn ilk fərziyyədir. Amma təbii ehtiyatlarla zənginliyin böyüməyə təsiri barədə iki ümumi qəbul edilmiş fikir vardır. Birincisi, ölkə iqtisadiyyatının zəngin təbii ehtiyatlara malik olması onun üçün üstünlük, digər fikrə görə isə lənət və ya bədbəxtlik kimi başa düşülür. Birinci XIX əsrdə bütün təbii ehtiyatların daha sonra isə sənayeləşmənin inkişafı və yüksək tələb səbəbi ilə neftlə zəngin ölkələrin digərlərindən daha sürətli inkişaf etdikləri müdafiə olunur (Bal, v.d., 2014: s.1-10).

İkinci tezisi müdafiə edənlər təbii sərvət zənginliyinin böyüməyə maneəedici təsiri olduğunu bildirirlər. Donella Meadows (1972) "The Limits of Grows" adlı

əsərində təbii resurslardan asılı olmağın tükənən resurslara malik olan dünyamız üçün riskli olduğunu bildirmişdir.

"Azərbaycan *2020*: *Gələcəyə baxış*" İnkişaf Konsepsiyası (2012) ölkənin bilikli bir iqtisadiyyata çevrilmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadi quruluşu şaxələndirmək arzusunu vurğulayır. Şaxələndirmə çağırışına cavab olaraq hökumət qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün iddialı bir islahat gündəliyinə başladı. Prezident 2016-cı ildə milli iqtisadiyyat və əsas iqtisadi sahələr üçün 12 strateji yol xəritəsi qəbul edərək 2016-cı ildən 2025-ci ilədək hədəflər təyin etdi. Yol xəritələri kənd təsərrüfatı, sənaye, İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) və turizm, eləcə də kiçik və orta sahibkarlığın (KOM) inkişafı, logistika və ticarət şəbəkələri və təhsil sisteminin modernləşdirilməsi kimi sahələrarası məsələlərdir. 2016-2020-ci illər üçün də müvafiq fəaliyyət planları qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, 2018-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycan Prezidenti BMT-nin Qlobal Layiqli İş Təşəbbüsünə tam uyğun olaraq 2017-2030-cu illər üçün yeni Məşğulluq Strategiyasını təsdiqlədi.

Konsepsiyanın əsas strateji baxışı Azərbaycanda davamlı iqtisadi böyüməyə və sosial rifaha nail olmaq üçün mövcud imkanları və mənbələri nəzərə almaqdır. Effektiv dövlət idarəçiliyi, qanunların aliliyi, insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması, ölkənin ictimai həyatında vətəndaş cəmiyyətinin aktiv vəziyyəti ilə xarakterizə olunan inkişaf mərhələsinə çatmağın təmin edilməsi və s. əsas məqsədlərdəndir. Konsepsiyaya görə bütün tələb olunan kommunikasiyalar rahat həyat üçün (internet, bank xidmətləri, kommunal xidmətlər, yollar, və s.) ən ucqar Azərbaycan kəndlərində belə mövcud olacaqdır. Azərbaycan yüksək əhali gəlirləri, minimum işsizlik səviyyəsi, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş insan kapitalı, sağlam bir mühit və hər bir vətəndaş üçün geniş imkanlar olan ölkəyə çevriləcəkdir. Bununla da həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən inkişafa nail olunacaqdır.

2008-ci ildən etibarən dünyada baş verən iqtisadi böhranın nəticələri Azərbaycandan da yan keçmədi. İqtisadiyyatı əsasən, neft üzərində qurulan ölkəmiz neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi nəticəsində böhran yaşamağa məcbur oldu. Manat dollara nəzarən, dəyərdən düşdü ki, bu da devalvasiyaya səbəb oldu. Artıq

Azərbaycan müəyyən qərarlar qəbul etməli oldu ki, neftin ucuzlaşması ölkədəki valyuta bazarının sabitliyinə mane olmasın. Bu ilk növbədə, digər iqtisadi sahələrdə, yəni, qeyri-neft sektorunda mövcud potensialı aşkar etmək, onu hərəkətə gətirmək, ixrac olunan məhsulların həcminin artırılması, kənd təsərrüfatı istiqamətində xüsusi tədbirlərin görülməsi, onun gücləndirilməsi, turizmin inkişafı, potensialının artırılması və s. kimi addımlar tələb edirdi. Neftə olan asılılığa son qoymaq üçün digər sektorlara iri miqyaslı investisiyalar yatırılmalı idi. Məhz bu cür addımlar yolu ilə milli iqtisadiyyata dəyə biləcək iqtisadi böhranın zərərini azaltmağa nail olunmuşdur.

Neft qiymətlərinin dünyada 2015-ci ildən sonra sürətli şəkildə azalması, eyni zamanda, makroiqtisadi amillərin dəyişməsi iqtisadi islahatların keyfiyyətinin yüksəldilməsini zəruri etdi. Ardıcıl və sistemli struktur və kadr islahatları, elə bu dövrdən sonra həyata keçirilməyə başladı.

Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, təhsilin əsas prioritetlərindən biri olan peşə təhsili və tədris sistemindəki bəzi problemlərin təcili həll edilməsi çox vacibdir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrdə məzunların 40-60 faizi peşə təhsili müəssisələrində tam qeydiyyata alındığı halda, Azərbaycanda bu göstərici çox aşağıdır və əhalinin bu təhsilə marağının hələ də aşağı olduğunu göstərir.

Beləliklə, 2017-2018-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif universitetlərinə qəbul olan məzunların sayı 36.428-ə çatdı. Peşə təhsili və tədris müəssisələrinə qəbul olacaq məzunların sayı dövlət sifarişi ilə 11.600, əmək haqqı verən 9350, yəni ümumilikdə 20.950 nəfər olsa da, “Asan - Peşə” elektron giriş sistemində yalnız 11017 nəfər qeydiyyatdan keçmişdir. 9196-sı peşə təhsili müəssisələrində qeydiyyata alınmışdır (statistik rəqəmlərdə bəzi anlaşılmazlıqlar var, buna görə bəzi mənbələrdə bu rəqəm 11,684-dür).

Bu onu göstərir ki, Azərbaycanda gənclərin yalnız 20% -i peşə hazırlığına üstünlük verir. Bəziləri universitetə qəbul imtahanlarında müvəffəq olmur, yəni peşə təhsili gənclər üçün ikinci dərəcəli seçimdir.

Son 2 ildə dövlət tərəfindən təhsilə böyük diqqət ayrılmışdır. Qanunvericilik bazasının inkişafına dəstək vermək üçün bu sahədə 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin nəzdində Dövlət Peşə Təhsili Agentliyi yaradıldı.

Agentliyin 2017-2018 fəaliyyətlərinə aid hesabatı, bu sahədəki durğunluğu aradan qaldırmaq üçün göstərdiyi bir sıra mühim addımlara diqqət çəkir.

Belə ki, bu müddət ərzində:

✓ Strateji Yol Xəritəsinin 6 əsas istiqaməti üzrə 5 işçi qrupu yaradılmışdır;

✓ Monitorinq işləri 109 ədəd peşə təhsili müəssisəsində aparılmışdır;

✓ Bir sıra peşə təhsili müəssisələrinin rasionalizasiyası və optimallaşdırılması, onların fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya müvəqqəti dondurulması üçün yeni təşkil olunmuş təhsil müəssisələri və Azərbaycan Respublikası üçün hazırlanmış Fəaliyyət Planları layihəsi Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmişdir;

✓ Pilot peşə təhsili seçimi üçün fərqli seçim meyarlarına əsaslanan iqtisadi üstünlükləri nəzərə alaraq, Bakı Dövlət Sənayesi və İnnovasiyaları Peşə Tədris Mərkəzləri, Mühəndislik və Texnologiyalar, Dəniz Nəqliyyatı, Gəmiqayırma və Liman problemləri, Lənkəran, Cəlilabad, Saatlı, Bərdə Peşə Məktəbləri, Mingəçevir Dövlət Peşə Mərkəzi, Gəncə Dövlət Sənaye və Texnologiya Peşə Tədris Mərkəzi və Qəbələ Dövlət Peşə Tədris Mərkəzi pilot peşə təhsili müəssisəsi təyin edildi.

✓ "Peşə təhsili müəssisələrində yaşlılar üçün karyera inkişafı və təlim kurslarının təşkili metodu" layihəsi işlənmiş və Azərbaycan Respublikasının Nazirliklərinə təqdim edilmişdir.

✓ "Azərbaycan Respublikasında ilk peşə təhsili sahəsində dövlət standartları" mövzusunda yeni bir layihə hazırlanaraq Təhsil Nazirliyinin veb saytına yerləşdirildi və ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edildi.

✓ Qəbələ Dövlət Peşə Tədris Mərkəzi inkişaf etdirilmişdir.

✓ İşəgötürənlərlə əməkdaşlıq üçün ortaq müqavilələr imzalanmışdır: "Gilan Holding", "Gilan Agriculture Group" MMC, Təhsil Nazirliyi və "ASAN Xidmət" in ortaqlığı ilə həyata keçirilən "ASAN Peşə" Layihəsi çərçivəsində peşə təhsili müəssisələrinə asan və obyektiv qəbul tam təmin edilmişdir.

✓ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə bağlı Azərbaycan Turizm və Biznes Universiteti, Dövlət Mənzil İnşaatı Agentliyinin nəzdindəki “MIDA” MMC , “Norm Sement” MMC, “Zəhmət-Ruzi” MMC, “Yashil chay” MMC, “Farming enterprise” MMC.

✓ Peşə Təhsilində Dövlət-Özəl Tərəfdaşlıq Layihələri: “STEP IT Academy”, British Petroleum, British Council, BBF, “Junior Achievement Azerbaijan” PA, ABAD;

✓ Avropa Birliyinin 4 qrant layihəsi başladıldı: “Gəncədə Regional Sənaye Peşə Təhsili və Təlim Səriştəsi Mərkəzinin yaradılmasına dəstək”; “Lənkəran İqtisadi Bölgəsində Regional Peşə Təhsili və Mükəmməl Tədris Mərkəzinin yaradılması”; İsmayıllı Peşə Tədris Mərkəzində, Qəbələ Dövlət Peşə Tədris Mərkəzində, Qax Peşə Məktəbində kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində 4 ixtisas üçün pilot “ikili” Peşə Təhsil və Təlim sisteminin yaradılması; Bərdə Peşə Liseyinin işə götürənlər və digər maraqlı tərəflər üçün “iş və sosial tərəfdaş” və “nümunəvi model” kimi inkişaf etdirmək;

✓ Azərbaycan höküməti ilə Çin Xalq Respublikası höküməti arasındakı texniki-iqtisadi əməkdaşlıq müqaviləsi daxilində fərqli tapşırıqları olan 70 növdə 168 simulyator, təhsil sistemləri avadanlığı, iş masaları, mexanizmlər, nəqliyyat vasitələri və başqa imkanlar təşkil edilmişdir;

✓ Azərbaycan tərəfindən hazırlanan “Torino Prosesi 2016-2017” və “Aİ 2020 göstəricilərinin müqayisəsi” Avropa Birliyinə təqdim edilmişdir;

✓ Dövlət Peşə Təhsili Agentliyi ilə Koreya Peşə Təhsili və Təlim Tədqiqat İnstitutu (KRIVET) arasında “Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır;

✓ Koreya İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Fondunun “Peşə Tədris Mərkəzinin yaradılması” layihəsinə əsasən (8 ixtisas - mexaniki, elektronika, elektrik mühəndisliyi, sənayedə yığma işləri, inşaat, IR, avtomobil, avtomatlaşdırma), Bakı Dövlət Sənaye və İnnovasiya Peşə Tədris Mərkəzi Xüsusi bir peşə təhsili mərkəzinin tikintisi;

✓ Dövlət Peşə Təhsili Agentliyi 2017-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında Peşə Təhsili və Təliminin İnkişafı” na dair “Strateji Yol Xəritəsi” ilə müəyyən

edilmiş 2017-ci ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin 52%, 40% və 8% -ni qismən reallaşdırmışdır (https://vet.edu.gov.az/az/news/1274).

Azərbaycan Respublikası Peşə Təhsili və Təliminin İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2020-ci ilədək sözügedən sahəyə 188 milyon manat yatırım qoymağı planlaşdırır. Bu fonddan 165 milyon manatının işəgötürənlərlə tərəfdaşlıq əlaqələri qurmağa, 23 milyon manatının isə peşə təhsili sisteminin daha da inkişafı üçün əlavə dövlət, özəl və beynəlxalq maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinə xərclənməsi planlaşdırılır. Bu miqdarda vəsaitdən faydalananların sayı 372 nəfərdir. Bunlardan: 195 nəfər peşə təhsili sisteminə daxil olacaq, yeni mütəxəssislər, 177 nəfər yaşlılara peşə təhsili verən və bacarıqlarını inkişaf etdirənlərdir. 2020-ci ilə qədər planlaşdırılan investisiya nəticəsində real ÜDM-ə təsir 6 milyon manat olaraq ifadə edilir. Müəyyən edilmiş strateji hədəflərə çatmaq üçün 190 milyon 950 min manat tələb olunur (ARDSK).

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət büdcəsi ötən ilin büdcəsi ilə müqayisədə əsas maliyyə mənbəyidir.

Son illərdə Azərbaycan hökuməti Dünya Bankının köməyi ilə səhiyyə sistemini yaxşılaşdırmağa çalışmışdır. Layihələr tibbi obyektlərin inşasını, yeni avadanlıqların tətbiqini və tibbi personalın təhsilini nəzərdə tuturdu.

Bununla birlikdə Azərbaycan əksər Avropa ölkələri ilə müqayisədə az inkişaf etmiş bir səhiyyə xidmətinə sahibdir. Xarici şəxslərin çoxu Bakının keyfiyyətli özəl səhiyyə xidmətlərindən istifadə edə bilir, ağır hallarda isə daha çox Türkiyə, ya da Avropanın başqa yerlərində bu xidmətdən istifadə edirlər.

Azərbaycanda ictimai səhiyyə: azərbaycandakı dövlət xəstəxanaları dövlət tərəfindən işlədilir və Azərbaycanlılara pulsuz tibbi yardım təklif edir. Dövlət müəssisələrinə həm ambulator, həm də stasionar xidmətlər göstərən ambulatoriya və xəstəxanalar, dispanserlər və mütəxəssis klinikaları daxildir.

Son illərdəki müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda səhiyyə xidmətləri səmərəsiz və maliyyələşdirilmədən davam edir. Müəssisələrin əksəriyyəti Bakıda yerləşir və səhiyyə xidmətləri şəhərdən kənarda demək olar ki, yoxdur. Mövcud müəssisələrdə xidmət, avadanlıq və tibb işçiləri çatışmır. Paytaxt xaricində

yaşayan qürbətçilərin ictimai səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək üçün Bakıya getmələri lazım olacaq.

Azərbaycanda özəl səhiyyə xidmətləri: özəl tibb müəssisələri müasir avadanlıqlar və bacarıqlı kadrlar da daxil olmaqla, daha yüksək standartlar təklif edir. Azərbaycanda yaşayan mühacirlərin əksəriyyəti özəl xəstəxanalardan istifadə etməyi üstün tuturlar. Son illərdə özəl səhiyyə sektoru genişlənərək, sağlamlıqları ilə bağlı xaricilər üçün daha çox seçim buraxmışdır.

Ayrıca Azərbaycan Gürcüstan, İran, Türkiyə və Rusiya tibbi turizm sektorunda gələn qonaqlar ilə artan bir populyarlıq gördü. səhiyyə xərcləri nisbətən sərfəlidir və ənənəvi tətbiqlərdən alternativ tətbiqlərə qədər geniş bir müalicə növü mövcuddur. Özəl səhiyyə müəssisələri böyük sağlamlıq problemləri ilə məşğul olmaq üçün daha yaxşı təchiz olunmuşdur, lakin daha ciddi tibbi yardım Azərbaycan xaricində evakuasiya və vətənə qayıtmağı tələb edə bilər. Xarici vətəndaşlar, Azərbaycandan hər hansı bir tibbi evakuasiya üçün hərtərəfli tibbi sığortaya sahib olmalıdırlar.

Azərbaycanda tibbi sığorta: Azərbaycanda tibbi sığorta məcburidir. Bütün Azərbaycanlılar milli sağlamlıq sığortası ilə əhatə olunur və pulsuz tibbi yardım almaq hüququna malikdirlər. Milli sağlamlıq sığortası sisteminə əsasən, digər faydalar arasında əsas, stasionar və ambulator xidmətlər, təcili yardım, peyvəndlər və laboratoriya xidmətləri daxildir.

Azərbaycanda sosial ədaləti təmin edən təcrübələr araşdırılarkən həyata keçirilmiş bəzi siyasətlərin müəyyən müddətləri əhatə edən dövlət proqramları şəklində və bu planlar daxilində həyata keçirildiyi görünür. Cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin edilməsində həyata keçirilən bəzi vacib proqramlar:

- Azərbaycanda Bölgələrin Sosial-İqtisadi İnkişafına dair Dövlət Proqramı (2019-2023);

- Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015; 2019-2030);

- Azərbaycan Respublikasında Əlillər üçün İnklüziv Təhsilin İnkişafı Dövlət Proqramı (2018-2024);

- Azərbaycan Respublikası Əhalinin Qida Məhsulları ilə əhatə olunması Dövlət Proqramı (2008-2015);

- 2007-2015 illəri arasında Azərbaycan Gənclərinin Xarici Ölkələrdə Təhsili Proqram;

- Azərbaycan Respublikası Bölgələrinin Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013);

- Qaçqınların və miqrantların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və iş yerlərinin artırılması (2004-2008) üçün Dövlət Proqramı;

- Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006).

Bu proqramların hər biri vətəndaşların rifah səviyyəsini yüksəltməyə, təhsil, bilik və bacarıqlarını artırmağa, sağlam həyat şərtlərinə çatmağı hədəfləmişdir. Çünki Azərbaycan sosial bir dövlət olaraq üç məqsədə; uşaq yoxsulluğu ilə mübarizəyə, azgəlirli seqmenti dəstəkləməyə, məşğulluğun və ya insan kapitalının artırılmasına, həm də sosial dövlət tərəfindən üzərinə götürülən; sosial həmrəylik və əməkdaşlıq, insani düşüncə, hər bir insan üçün fürsət və fürsətlərdə bərabərlik və eyni zamanda nemət-yük tarazlığını təmin etməyə fokuslanmışdır. Bu proqramların ortaq məqsədinin sosial ədaləti təmin etmək olduğunu demək olar (Banks et al., 2005: s.62-81).

Beləliklə, Azərbaycanda sosial ədaləti təmin etmək üçün fərqli ölçülərdə fərqli siyasətlərin həyata keçirildiyi görünür. Bu çərçivədə dövlət büdcəsindən ayrılan sosial yardımlar da daxil olmaqla sosial xərclər büdcədə əhəmiyyətli bir paya sahibdir. Məsələn, 2018-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 7196,5 milyon manatı, yəni, 34,4% -i sosial xərcləri maliyyələşdirir (ARHP, 2019).

Ancaq burada vacib olan sosial siyasətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və ölkədəki sosial ədalətin hansı səviyyədə reallaşması ilə bağlıdır. Sözügedən nəticələr dörd istiqamətdədir-yoxsulluğun azaldılması, əmək bazarında iştirak, təhsil və sağlamlıq sisteminə giriş.

14 aprel 2020-ci ildə yenilənən BVF-nin təxminlərinə görə, Azərbaycanın ÜDM-i 2019-cu ildə 2,3% artdı və COVID-19 epidemiyası səbəbiylə 2020-ci ildə -2,2% -ə düşəcək və 2021-ci ildə 0,7% -ə yüksələcək. Yüksək neft qiymətləri və artan

qaz hasilatı sayəsində qeyri-neft və qaz sektorları da yaxşılaşdı. Digər güclü cəhətlərə güclü bir müstəqil fond, Xəzərdə bol qaz, Türkiyə və Avropaya ixracatın artması, Çin ilə Avropa arasında coğrafi əlaqə rolunu oynayaraq xidmət göstərən və müsbət ümumi iş mühiti daxildir.

BVF-yə görə, Azərbaycanın dövlət borcu 2019-cu ildə ÜDM-in 19,7% -nə qədər yüksəldi və 2020-ci ildə 18,6%, 2021-ci ildə 16,9% -ə enəcəyi gözlənilir. BVF 2019-cu ildə% 2,6 səviyyəsində sabit bir inflyasiya da qeyd etdi. Bu inflyasiya BVF-nin son Dünya İqtisadi Formuna (Aprel 2020) görə 2020 (3,3%) və 2021 (3,2%) təşkil edəcəkdir. Büdcə profisitinə gəldikdə, 2019-cu ildə ÜDM-in 5.3% -i ilə bağlandı və 2020-ci ildə 3.2% -ə, 2021-ci ildə isə 2.6% -ə düşəcəyi gözlənilir. COFACE-in apardığı son iqtisadi araşdırmalara görə, Azərbaycanda iqtisadi problemlər arasında karbohidrogenlərdən həddindən artıq asılılıq, azalan neft hasilatı (son altı ildə 25% az) və məzənnə riskindən qaçmaq üçün yerli valyutada borc verməkdən imtina edən zəif bir bank sistemi var.

İşsizlik səviyyəsinə gəldikdə, gələcək illər üçün eyni gözləntilərlə 2019-cu ildə 5% səviyyəsində sabit qaldı (Aprel 2020 Dünya İqtisadi Formu BVF). Minimum əmək haqqının artırılması yoxsulluğun azaldılması strategiyası kimi müzakirə edildi. Azərbaycan Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatının Korrupsiya Qavrama İndeksi (KQİ) 2019-da 180 ölkədən 152-dən 126-ya qədər mövqeyini xeyli yaxşılaşdırsa da, korrupsiya problemi həll olunmamış qalır və ölkənin inkişafına mane ola bilər.

Azərbaycanın 10 milyon əhalisinin 5,07 milyonu işçi qüvvəsinə malikdir (Dünya Bankı məlumatları). İqtisadiyyatı qaz və neft, polad, dəmir, kimya və neft-kimya məhsulları və tekstil əsasında formalaşır. Kənd təsərrüfatı ÜDM-in 5.2% -ni təşkil edir və əhalinin 35.8% -ni işlə təmin edirdi (Dünya Bankı). Əsas məhsullar buğda, arpa, qarğıdalı, meyvələr (şərab üzümləri), kartof, pambıq, çay, ipək və tütündür. Ölkə ayrıca yerli çəhrayı üzüm və xurma kimi potensial olaraq dəyərli digər məhsullar istehsal edir. Tezliklə yeni bir onlayn və mobil hökümət platforması Azərbaycan fermerlərinə məhsullarını satmağa imkan verəcəkdir.

Sənaye ÜDM-nin 52,2%-ni təşkil edir və əhalinin 14,4%-i işlə təmin edir (Dünya Bankı). Azərbaycanda neft məhsulları və törəmələri ilə yanaşı sement,

maşın, pambıq və qida məhsulları istehsal olunur. Geniş miqyaslı Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış layihəsi baxımından Azərbaycan höküməti ölkədə qeyri-neft sənayesi vasitəsilə adambaşına düşən ÜDM həcmini iki dəfədən çox artırmağı hədəfləyir.

Xidmətlər isə ÜDM-in 35,2% -ni təşkil edir və əhalinin 49,6%-i bu sahələrdə çalışır. İnkişaf etməkdə olan xidmət sektorları arasında bankçılıq, inşaat və daşınmaz əmlak var. Mövcud 11 iqlim zonasından 9-da yerləşən Azərbaycan çox unikal coğrafi mövqeyə və imtiyazlı turizm potensialına malikdir. 2019-cu ildə ölkəni 2,9 milyon turist ziyarət etdi ki, (Dövlət Sərhəd Xidməti) bu da, 2018-ci illə müqayisədə 11% artım deməkdir. Ölkədə yayılmış duz ehtiyatları tədricən inkişaf etməkdə olan sağlamlıq kurortlarına çevrilir. Bundan əlavə, Azərbaycan və Özbəkistan beynəlxalq statuslu turizm bələdçilərinin birgə hazırlanması barədə razılığa gəldilər.

3.2. Azərbaycanda postneft mərhələsində insan kapitalı inkişafının dövlət mexanizmi

İnsan kapitalının inkişafının xüsusiyyətlərini anlamaq məqsədi ilə əvvəlki fəsillərdə təsvir olunan ümumi fikirlərə əsaslanaraq Azərbaycanda siyasi və maliyyə öhdəlikləri, ailələrin xərcləmələri və gənclər üçün təhsil, sağlamlığa və bacarıqlara əlçatanlığın struktura salınmasında dövlət tərəfindən həyata keçirilən proqramların oynadığı rolun təhlil edilməsi əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

Siyasi mexanizm

1991-ci ildə müstəqilliyin əldə edildikdən sonra Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasında uğur qazanılmış və neft-qaz hasilatından əldə edilən gəlirləri ölkə infrastrukturunun təkmilləşməsinə yönəltmişdir. Ölkəmizin qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı məqsədi ilə islahatlar davam edir və əsasən təhsil, səhiyyə və məhkəmə sistemlərində dövlət institutlarının çatışmazlıqlarının qaldırılması məqsədi ilə əlavə islahatlar tələb edilir. Yeni seçilən hökumətə 2016-cı ildəki iqtisadi resessiyadan sonrakı mərhələdəki islahatları davam etdirmə tapşırığı verildi. 2018-ci ilin aprel ayında keçirilən prezident seçkilərindən sonra hökumət struktur islahatlarının dəstəklənməsində mühüm dəyişikliklər həyata

keçirmişdir. Bura yeni baş nazirin təyin edilməsi və vergi, təhsil islahatları, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı, ekologiya, həmçinin energetika sahələrindən məsul bir-neçə qurum rəhbərinin təyinatı daxildir. Bu keçidlərlə bağlı əsas risklər struktur islahatlarda icra prosesinin potensial yavaşlaması və natamam makroiqtisadi siyasət kontekstindən ibarətdir. Sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, hökumətin rolunun azaldılması və qanuni aliliyin gücləndirilməsi məqsədi ilə aparılmış struktur islahatlar da müasir iqtisadi artım modelinə keçid üçün labüd olacaq.

İqtisadi artım və maliyyə mexanizmi

Azərbaycanda 2000-ci illərin ortalarında başlayan valehedici iqtisadi artım son illərdə energetika sektorunun beynəlxalq bazarlarda dəyər itirməsindən asılı olaraq yavaşlamışdır. 2002-2013-cü illər ərzində yoxsulluq azalmış, əmək haqqı artımı və məşğulluğun artması orta sinfin güc qazanmasına səbəb olmuşdur. Sosial müavinətlər, əsasən pensiyalar yoxsulluğun azaldılması və əhalinin rifahının artmasında vacib rol oynamışdır. Ancaq, 2015-2016-cı illərdə baş verən böhran və neft hasilatının azaldılması adam başına düşən ümumi daxili məhsulun kəskin olaraq 29% azalması ilə nəticələnmişdir. 2017-ci ildən sonra neft qiymətlərinin bərpası, eləcə də hökumət tərəfindən fiskal siyasətin tətbiqi ilə Azərbaycanın iqtisadi perspektiv və potensialı bərpa olunmuşdur. Eyni proses 2020-ci ildə təkrarlanmış, amma hökumətin qabaqlayıcı tədbirləri sayəsində növbəti devalvasiya prosesi yaşanmamışdır. Qeyd edək ki, beynəlxalq birjalarda neftin bir barelinin qiyməti 0 ABŞ dollarına qədər düşmüş, daha sonra isə 6-7 ay ərzində 60 ABŞ dolları səviyyəsinə qədər qalxmışdır.

Proteksionizm siyasətinin yer kürəsində gözlənilən yüksəliş dövründə olması bölgənin iqtisadi artım potensialını xüsusilə azaltması və mal qiyməti ilə əlaqədar qeyri-müəyyən prosesi artırması gözlənilir. Bu gözlənilən risklər bizlərə göstərməkdədir ki, ölkəmiz müasir iqtisadi model və müasir iqtisadi mənbələrin inkişaf etməsinə maneçilik yaradan struktur çağırışların ortadan qaldırılması prosesinə ehtiyac duymaqdadır. Neft sənayesindən kənar xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində artım şaxələndirilmiş, bu zaman ticarət vasitəsilə canlanıb, amma bu artımın qeyri-müyyənliyi çox böyükdür. Ticarətin inkişaf etmiş formaları xidmətlər

sektorunda istehsal prosesini canlandırmışdır. Buna baxmayaraq, ölkənin qeyri-neft sektorunun rəqabətə davamlılığına nail olmaq üçün aktivlərin diversifikasiyası məqsədi ilə bir sıra maneələrin keçilməsi lazımdır. Sənaye, eləcə də kənd təsərrüfatı sektoru kimi fəal işçi qüvvəsinin əksər hissəsini özündə cəmləşdirən sahələrdə gözə çarpacaq dərəcədə artım müşahidə edilmir. Şirkətlərin aşağı məhsuldarlığı olan sektorlardan yüksək məhsuldarlığı olanlara keçidi məhduddur, yəni, tələb olunan bacarıqlar və təklif olunan bacarıqların arasında uyğunsuzluq və iqtisadi sistemdə böyük həcmdə qeyri-formallıq hökm sürür.

Heç bir şaxələndirmə strategiyası sağlamlaşdırılmış insan kapitalı bazasının iştirakı olmadan uğur yolunda irəliləyə bilməz. İnsan kapitalının formalaşdırılması zamanı innovasiya, məhsuldarlıq, rəqabətqabiliyyətlilik və məşğulluq arasındakı əlaqə yaxşı təşkil olunmalıdır. Bu, bacarıqlardakı çatışmazlıqların özəl sektorun rəqabətədavamlılığı üçün mühüm əngəl olduğu ölkəmizin nümunəsində xüsusilə, aktual hesab edilir. Əhalinin əmək bazarında daha məhsuldar və fəal şəkildə iştirakı üçün tələb edilən bacarıqlar bazasının yaradılması orta təhsildə keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasını və ali təhsilə əlçatanlıq prosesində ekvivalentliyin artırılmasını təşkil edəcək. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində səhiyyə digər bir maneədir. Səhiyyə sistemi resurslarının qeyri-səmərəli istifadəsi 2-ci fəsildə qeyd olunan təhlillərdə də açıq-aşkar görünməkdədir. Bu da keyfiyyətli tibbi yardımın göstərilməsinə məhdud əlçatanlıq və vətəndaşların öz vəsaiti hesabına tibbi yardım alması prosesini sürətləndirmişdir. Sosial müdafiə və məşğulluq proqramları belə vəziyyətlərdə yoxsul əhaliyə və həssas qruplara genişləndirilməlidir. Beləliklə, dövlət insan inkişafı sahələrinə daha çox investisiyaların edilməsi ehtiyacını qəbul etməli və bu istiqamətdə görülən işlərin daha da intensivləşməsinə şərait yartmalıdır.

Son illərdə Azərbaycanda təhsilə investisiyalar artmışdır. 2019-cu ildə təhsil sektoruna xərcləmələr əvvəlki illə müqayisədə 14% artmışdır. Xərclərdə ən çox artım ümumi təhsil müəssisələri üzrə olmuş, müəllimlərin maaşında olan artımın nəticəsində bu sahə üzrə büdcə 18% artmışdır. 2020-ci il üçün təyin olunan və yerinə yetirilən təhsil büdcəsi üzrə daha artıq artım vardır - 40%. Səhiyyə xərcləmələri isə 2019-cu il üzrə əvvəlki ilə nəzərən 44% artmışdır və bu artım 2020 ildə 34 faiz

olaraq qeydə alınmışdır. Həmin artımlar icbari tibbi siğorta sisteminin qurulması və əsasən də Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədardır.

Bununla birlikdə, hökumət daha çox daxili amillərin səfərbər olunması vasitəsilə səhiyyə sisteminə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini planlaşdırır. Eləcə də, daxili istehlak məqsədilə istehsal edilən nəqliyyat vasitələri üçün dizel yanacağı, maye qaz və benzin, likyor və likyor məmulatları, siqaret və tütün məmulatları, araq (vodka), enerji içkiləri və pivəyə (alkoqolsuz pivə istisna olmaqla) aksiz vergisi tətbiq ediləcək və əldə edilən resurslar İcbari Tibbi Sığorta Fondu üçün maliyyələşdirilmə vasitəsi kimi qeydiyyata salınacaq.

Sosial pensiyaların, maaşlar, güzəştlər və sosial müavinətlərin üzrə xərclər ən aşağı əmək haqqında artımın nəticəsində yüksəldilmiş, 2020-ci ildən isə, ümumiyyətlə, 2 dəfəyə qədər artıbdır. Sözügedən islahatlardan sonra Azərbaycan MDB ölkələri arasında ikinci ən yüksək maaşları və ən yüksək minimum pensiya olan ölkə hesab edilir.

Təhsilə Dövlət Müdaxilələri və nəticələri:

Son illər ölkəmizdə beynəlxalq təcrübələrə müvafiq şəkildə müəllim peşəkarlıqlarının artırılma prosesi, eləcə də modul kreditlər sistemi tətbiq olunması və ümumitəhsil müəssisələri müəllimlər üçün müsabiqə əsaslı təlim keçirilməsi məqsədilə sistemli tədbir reallaşdırılmışdır. Bunlarla birlikdə, müəllimlərin işləməsi üçün şəffaf və obyektivliyi olan qəbul şəkli formalaşdırılmışdır. Peşə təhsili infrastrukturu və tədris proqramlarının modernləşdirilməsi məqsədi ilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Son illərdə ölkədə keçirilən ən mühüm islahatlardan biri də ali təhsil müəssisələri üzrə yeni maliyyələşdirmə mexanizmlərinə keçidin təşkil edilməsi olmuşdur ki, qeyd olunan mexanizm ali təhsil müəssisələrində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilmə prosesinin adambaşına maliyyələşdirmə prinsipi ilə aparılacağı nəzərdə tutur. Eləcə də, tələbə təqaüdü proqramları və kredit sistemi ali təhsilə əlçatanlığın həssas qruplar üçün artırılması məqsədi ilə təşkil edilmişdir. Prezidentin sərəncamı ilə 2019-2023-cü illəri əhatə edəcək ali təhsil sisteminin dünya üzrə rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üzrə dövlət islahat proqramı ali təhsilin keyfiyyəti və bu sahədə innovasiya və beynəlxalq rəqabətliliyinin

təkmilləşməsi məqsədi ilə 2018-ci ildə təsdiq edilmişdir. Son dövrlərdə Təhsil Nazirliyi üçün məktəbəqədər təhsil də prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Növbəti ildə bu istiqamətdə cəlb olunmanın İEÖ-nün göstəricilərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə 90% çatdırılması planlaşdırılmaqdadır.

Nailiyyətlər: Son illərdə həyata keçirilmiş geniş təhsil islahatları bir-neçə müsbət nəticə əldə etməyə imkan vermişdir. İbtidai və orta təhsil üzrə xalis cəlb edilmə səviyyəsi yüksəkdir və Avropa və Mərkəzi Asiya (AMA) ölkələri ilə bərabər səviyyədədir. Son dörd ildə 17561 ibtidai məktəb müəllimi Uşaqların erkən qayğısı və təhsili (UEQT) üzrə təlimlər keçmiş və buna uyğun olaraq tədris materialları hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. UEQT üzrə dövlətimizin xərcləmələri 2013-cü ildə 24%-dən 2020-cu ildə 80%-ə qədər artmış, hazırda istər yaşayış əraziləri, istərsə də tarixən heç zaman məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin olmadığı kəndlərdə 105000 nəfərdən çox uşaq məktəbəqədər təhsilin yeniliklərindən faydalana bilir. Dövlət büdcəsinin hesabına universitet tələbələrinə tam stipendiya 2019/2020-ci illər üzrə universitetlərə qəbul olan həssaslığı olan sosial qruplara aid olan 100 şəxsdən çox tələbə üzrə aid edilmişdir. Bu, "hər gəncin təhsil alması imkanları olmalıdı" konsepsiyasının həyata keçirilməsini mümkün edibdir. Eləcə də, dövlətimiz ali təhsil müəssisələrində kənd məktəblərinin qəbul faizi 2017-2018-ci illərlə təqribən 1 faiz vahidi artmaqla 54% olubdur. 2014-2018-ci illər üzrə ümum təhsil müəssisələrində müəllimlərin bilik və bacarığının diaqnostik qiymətləndirilməsi Təhsil Nazirliyinin tərəfindən aparılmış və 150000-dən çox müəllimin həftə üzrə dərskeçmə saatının 1,5 dəfəyə qədər çoxalması və kəndlərdə dərs keçən müəllimlərin hər biri də daxil edilməklə, əmək haqqının isə 2 dəfə çoxalması ilə nəticələnmişdir. Bu cür ətraflı müəllim islahatlarının sayəsində müəllimlik xeyli nüfuzlu peşəyə çevrilmişdir.

Səhiyyə sisteminə müdaxilələr və nailiyyətlər:

Azərbaycan universal ilkin səhiyyə xidmətinə çatmaq üçün inanılmaz addımlar atdı. 2017-ci ilin fevral ayında məcburi tibbi sığorta (MHI) pilot layihəsinin başlanması Azərbaycanda səhiyyə sisteminin transformasiyası üçün mühüm addım idi. Hökumət 2020-ci ilədək milli səviyyədə icbari tibbi sığorta sistemini tətbiq

etməyi planlaşdırır və 2020 də həmin təşəbbüsə əlavə 26% ayıracaq. Sonrakı bir neçə il səhiyyə sistemi maliyyələşdirilməsi üçün sığorta ödənişləri və aksiz vergiləri daxil olmaqla daha çox mənbəni səfərbər etmək üçün bəzi yenilikçi strategiyaların həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Xidmət çatdırılma şəbəkəsini asanlaşdırmaq və mənbələrdən səmərəli istifadə etmək üçün 2018-ci ildə bir çox səhiyyə müəssisələri (bir sıra yüksək səviyyəli xəstəxana və/və ya tədqiqat institutlarından istisna olmaqla) İcbari Tibb Sığorta Dövlət Agentliyi (ITSDA) nəzdindəki TƏBIB-nin (rəsmi xidmət təminatçısı) bir hissəsi olacaqdır. Maliyyə mənbələri ITSDA səhiyyə təminatçısı vasitəsi ilə də yönəldiləcəkdir. Nəhayət, icbari tibbi sığorta ilə əlaqəli tibb müəssisələrdə hər birinin maddi və texniki potensialını gücləndirmək üçün xəstəxana infrastrukturun modernləşdirilməsi və optimallaşdırılması, təzə tibbi avadanlıq və nəqliyyat vasitələri alınması üçün səy göstərildi.

Azərbaycan səhiyyə sistemində təqdirəlayiq irəliləyiş əldə etmişdir. ITS pilot layihəsinin həyata keçirdiyi dəyişikliklərin nəticəsində səhiyyə sistemi daha üç pilot bölgədə xeyli yaxşı nəticələri göstərmişdir. Stasionar və əməliyyatlar sayı artdı və əhali ilk tibbi yardıma etibar etməyə başladı. Resurs əsaslı maliyyədən nəticəyə əsaslanan maliyyəyə keçid xidmət səmərəliliyinin artması ilə nəticələnmişdir.

Sosial Müdafiə və Məşğulluq sahələrinə müdaxilələrlə nailiyyətlər

Azərbaycandakı sosial müdafiə sistemin yaxşı işləyən elementləri vardır. Qənaət (məcburi sosial sığorta sistemləri), eyni zamanda vergi xaricində fayda sxemləri (dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən / vergiyə cəlb edilməyən sosial yardım) mövcuddur. Hökümət, xidmətlərin və məlumatların toplanması xidmətlərinin asanlaşdırılması üçün Ünvanlı Sosial Yardım (ÜSY) proqramı məqsədilə istifadə olunan bir məlumat bazası sayılan elektron məlumat idarəetmə sistemin də tətbiq edibdir. Daha səmərəli sosial xidmətlər təklif etmək üçün ilk DOST ofisini açdı (DOST, Bakıdakı Dayanıqlı və Operativ Sosial Təmınat Mərkəzi mənasını verir). Elektron sosial portalın yerləşmiş olduğu Mərkəzi Elektron İnformasiya Sistemi (MEIS) 2019-cu il yaradılıb və hal-hazırda 16 alt sistem və 2 reyistr xidməti var. Şəffaflıq nöqteyi-nəzərdən son dərəcə önəmli olan bu portalın vasitəsilə vətəndaşlar iş, əlillik, məşğulluq, sosial müdafiəetmə və sosial təminat

sahələri üzrə özləri haqqında bütün informasiyanı əldə edə bilərlər. Eyni zamanda, dövlət özəl sektor müəssisələrinin inkişafını sürətləndirmək, həmçinin qeyri-rəsmi işçiliyi azaltmaq üçün vergi siyasətində və dərəcələrində dəyişiklik etdi.

2000-ci illər əvvəllərindən etibarən Azərbaycanımız yüksək iqtisadi artım, artan məşğulluq və pensiya köçürmələrinin nəticəsində yoxsulluğun azaldılması istiqamətində ciddi irəliləyiş əldə etmişdir. Xüsusən xidmət və tikinti sahələrində artan real əmək haqqı və məşğulluq yoxsulluğun azaldılmasına və iqtisadi orta təbəqənin genişlənməsinə kömək etdi. Əsasən əmanət pensiyaları olan sosial transfertlər də yoxsulluğun azaldılmasına kömək etdi və əhalinin ən yoxsul faizinin 40 faizinin gəlirlərinin artırılmasında mühüm rol oynadı. Lakin 2015-ci ildən bəri mənfi şoklar Azərbaycan iqtisadiyyatının təsirlərini zəiflətdi, yoxsulluğun azaldılmasını ləngitdi və əhalinin əksəriyyətini zərbələrə qarşı həssas etdi. Bununla yanaşı, iş qurmağın asanlığı baxımından Azərbaycan 2006-cı ildə 175 ölkə arasında 99-cu yerdən 190 ölkə arasında 25-ə yüksəldi.

Bu qiymətləndirmə Azərbaycanda insan kapitalının formalaşmasına imkan yaradan və maneə törədən amilləri müəyyənləşdirir. Azərbaycanda siyasi rəhbərlik insan kapitalını inkişaf etdirmək əzmindədir. Bununla birlikdə, ilkin səhiyyə, təhsil, həmçinin sosial müdafiə proqramının əhatə olunmaması bu öhdəliklərdən hər birinin yerinə yetirilməsində bir əngəldir. O cümlədən, ailə sağlamlığı ilə təhsil xərcləri arasında bərabərsizlik var. Hökumət sağ qalmanın və öyrənmənin inkişaf etməsini sürətləndirmək üçün səhiyyə, təhsil, sosial müdafiəetmə və iş yerlərinə müdaxilə etsə də, hər bir sektor üzrə gələcək məhsuldarlıq ilə bağlı davamlı və çoxalan problemlərin öhdəsindən gəlmək xüsusilə azərbaycanlıların gələcək məhsuldarlığını təmin etmək üçün zəruri bir addım olacaqdır.

3.3. Postneft mərhələsində insan kapitalının inkişafında dövlət tənzimlənməsi təkmilləşdirilməsinin prioritetləri

Avropa və Orta Asiya ölkələri, insan kapitalına investisiyaların yaxşılaşdırılması məqsədinə çatmaqda təsirli olduğunu sübut edən siyasət tətbiq edərək vətəndaşlarının insan kapitalı parametrinin ölçüm indekslərində artım həyata keçirə biləcəklərini sübut etdilər. Azərbaycan da statistik göstəricilərin analizindən görünür ki, bu hədəflərin əldə edilməsinə çox yaxındır. Bu fəsildə əvvəlki fəsillərdə verilmiş təhlillər və müharibədən və pandemiyadan sonra Azərbaycanın üzləşdiyi problemlərin həll edilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, ölkəmiz üçün prioritet olan insan kapitalı siyasətindən bəhs olunur.

Azərbaycan ümumi təhsili və ali təhsili yaxşılaşdıraraq əhəmiyyətli məhsuldarlıq qazanacaqdır. Bu hədəfə çatmaq üçün bölgədəki ölkələr (a) möhkəm təməl yaratmaq üçün ümumi təhsili müasirləşdirməlidir; (b) ali təhsilin keyfiyyətinin və aktuallığının artırılması və (c) hər iki təhsil səviyyəsində davam edən bərabərsizliklərin aradan qaldırılması. Bütün siyasət təşəbbüsləri, mövcud pandemiya böyük bir xalq sağlamlığı problemi olandan sonra da məsafədən təhsilin daha əhəmiyyətli bir rol oynayacağı pandemiya sonrası konteksti nəzərə almalıdır. Həll edilməli olan ilk problem, bütün tələbələrin məsafəli təhsildə fəal iştirak etmələri üçün lazım olan İT alətlərinə və əlaqələrə sahib olmalarını təmin etməkdir. İkinci problem məsafədən təhsilin keyfiyyətini artırmaqdır. Müəllimlər və direktorlar təlim keçməli və distant təhsil metodlarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmək və tələbələrin öyrənmələrini təmin etmək üçün lazımi mənbələrə sahib olmalıdırlar. Üçüncü problem, distant təhsilin təhsil nəticələrində bərabərsizlik mənbəyinə çevrilməsinin qarşısını almaqdır.

Təhsilə girişin nisbi genişləndirilməsinə və son hökumətin səylərinə baxmayaraq, Azərbaycan qonşuları arasında məktəbəqədər və ali təhsildə qeydiyyat nisbətinin ən aşağı olduğu ölkələrdən biridir və həssas qruplardan olan uşaqlar və gənclər hələ də təhsil almaq üçün maneələrlə üzləşirlər. . Azərbaycan uşaq inkişafının bütün əsas sahələrinə müdaxilə etsə də, UEQT-də (təhsil sektoru xaricində) bu səylərin çoxsektorlu koordinasiyasına və ya UEQT proqramlarının

universal yayımına mane olan heç bir özəl xərc yoxdur. Təkcə Bakıdakı 2018 PISA nəticələrinə görə, azərbaycanlı tələbələr oxu, riyaziyyat və dəqiq elmlər üzrə AMA ortalamasından çox aşağı nəticə göstəriblər ki, bu da təxminən iki tədris ili idi və həssas tələbələrin hətta geri qaldıqlarını qeyd etmək lazımdır. Tez-tez digər ölkələrdə tədqiqat və yenilik üçün bir stimul rolunu oynayan Azərbaycandakı ali təhsil müəssisələri, iqtisadiyyatla güclü bir əlaqəyə malik deyillər və sahibkarlığı və biznesin inkişafını təşviq edəcək potensialları azdır. Azərbaycan eyni ölçülü ölkələrə nisbətən ÜDM-ə nisbətdə (təqribən 0,2) tədqiqat və inkişafa (Tİ) ən az xərcləyir. Nəticə etibarilə Azərbaycanda aparılan tədqiqatların keyfiyyəti beynəlxalq səviyyədə nisbətən aşağıdır. Eyni zamanda məhdud rəqabətli maliyyələşmə imkanları da sektorun inkişafına mane olur.

Azərbaycan yoluxucu olmayan xəstəliklərə yol açan və COVID-19 kimi bəzi yoluxucu xəstəliklərdən xəstələnmə səviyyəsini artıra biləcək risk faktorlarının yayılması ilə əlaqəli böyük məhsuldarlıq itkiləri ilə qarşılaşır. Bu itkilər yaşlanan bir əhali kontekstində və mumiyyətlə yaxşı bir sağlamlıq mühitinə və məhdud bərabərsizlik boşluqlarına baxmayaraq meydana gəlir. Bununla birlikdə, həssas qruplar sağlamlıq nəticələrində, xüsusən də uşaq və ana sağlamlığı ilə əlaqəli nəticələrdə geri qalırlar. İnfeksion xəstəliklərin daha çox yayılacağı bir dünyada pandemiyaya hazırlıq vacib bir prioritetdir. Bölgədəki sağlamlıq nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün digər üç siyasət sahəsi də vacibdir: (a) yoluxucu olmayan xəstəliklərin yayılmasını artıran və bəzi yoluxucu xəstəliklərdən xəstələnmə və ölümü artıran risk faktorlarının qarşısının alınması; (b) aktiv və məhsuldar yaşlanmanı təşviq etmək üçün qocalan əhali üçün daha yaxşı və daha effektiv qulluq xidmətləri göstərmək; və (c) erkən uşaqlıq inkişafı və ana və kişi sağlamlığında bərabərlik boşluqlarını azaltmaq.

Azərbaycan yoluxucu olmayan xəstəliklərdən çoxalan təhlükə ilə üzləşir. Xəstəlik və ölüm üzrə üç önəmli risk faktoru yuxarı sistolik qan təzyiqi, yüksək bədən kütlə indeksi və siqaret çəkmək və alkoqolun qəbul edilməsidir. Həmin amillər ölkəmizdə ən çox yayılmış xəstəliklərin omasına - ürək-damar xəstəliklərinə, neoplazmalara (xərçəng səbəbi ilə orqanizmdə toxumaların anormal böyüməsinə) və

tənəffüs yollarının infeksiyalarına səbəb olur. Eyni zamanda, son 10 ildə onkoloji xəstəliklərin və ilkin xəstəliklərin yayılma səviyyəsinin artması, onkoloji xəstəliklərin qısa müddətdə ölüm baxımından yoluxucu olmayan xəstəliklər arasında birinci yeri tutması deməkdir. Nəticədə, xroniki xəstəliklərin qarşısının alınması, erkən diaqnozu və effektiv idarə edilməsi yalnız sağlamlıq nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün vacib deyil, həm də bahalı xəstəxananın baxımının qarşısını ala yaxud da azalda bilər. ITS proqramında əldə edilən irəliləyişlər olmasına baxmayaraq, Azərbaycan səhiyyə sistemi əsasən səhiyyə məsrəflərinin 78,6 faizin təşkil edən əhali tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu rəqəm ÜST tərəfindən tövsiyə olunan yüzdə 20-dən çoxdur. Xəstələr ilk yardımdan birbaşa mütəxəssislərdən çəkinirlər ki, bu da parçalanmış və daha bahalı tibbi yardım göstərilməsinə və profilaktik xəstəliklərin ilkin tibbi yardımın düzgün aparılmamasına səbəb olur. Bu, əhalinin maliyyələşdirmə riskindən qorunmasını məhdudlaşdırır və səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsinin qeyri-bərabər və qeyri-bərabər bir yoludur. Sabit xərclər (əmək haqqı və kommunal xidmətlər) səhiyyə müəssisələrinin xərclərində üstünlüyü təşkil edir və nəticədə xəstələrin müalicə edilməsi və tibbi ləvazimatlar və avadanlıqların alınması üçün az pul qalır. Nəhayət, ailə və ilkin tibb yardım həkimləri üçün təlim məhduddu və artan yoluxucu olmayan xəstəliklərin qarşısını almaq üçün kifayət deyil və ciddi inkişaf tələb edir.

Bütün uğurlara baxmayaraq, 2019-cu ilin sonunda məşğulluqla əlaqəli ÜSY yalnız 72.000 ailəni əhatə etdi. Bu, əhalinin yalnız 3 faizidir. 2015-ci il Ev təsərrüfatları Araşdırmasına görə (son məlumatlar), ən yoxsul kvintildə olan hər beş ailədən biri ÜSY proqramından faydalanmışdır və regional və şəhər / kənd yoxsulluğu arasında fərqlər mövcuddur. Bununla birlikdə, iş mühitindəki uğurlara baxmayaraq, yüksək faizli kreditlərin (illik yüzdə 18) və güzəştli kreditlərin mövcudluğunun məhdudluğu şirkətlərin, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin (KOM) kifayət qədər maliyyə almasına mane olur. Azərbaycanın ticarət qaydaları və vergiləri artıq daxili bazara ixracatı qətiyyətlə dəstəkləyə bilmir və bu da şirkətlərin qlobal bazar potensialından istifadə etməsinə mane olur. Bazarın qurumlarının bərabər şərait, şəffaflıq və tətbiqedilən mülkiyyət hüququ və yaxşı

idarə edilən özəl sektor təmin etməsinə ciddi ehtiyac var. Bütün bunlar özəl investisiya və sahibkarlıq üzrə önəmlidir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikasında işsizlik Aİ və AMA ortalamalarından (uyğun olaraq 6,5 və 6,8) xeyli aşağı olsa belə, qadınların və gənc şəxslərin işçi qüvvəsinin iştirakı məhdud olmaqdadır. Həmin nəticə ölkəmizin işçi qüvvəsindən az istifadə etdiyini göstərir ki, bu da məhsuldarlığın azalması və ölkəmizdən beyin axınının çoxalması ilə əlaqəli 2 demoqrafik tendensiya nəzərə alınmaqla ayrıca vacibdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İnsan kapitalı investisiyalarının çoxsektorlu xarakterini nəzərə almaqla birlikdə, insan kapitalı inkişafı ilə əlaqədar strategiyaların hazırlanması və onların icrası məqsədi ilə qurumlararası işçi qrupun formalaşdırılması Azərbaycanda insan kapitalı ilə əlaqədar gündəliyin həyata keçirilməsində vacib amillərdən hesab olunur. Ölkəmizdə mövcud resurslar və stimullardan istifadə prosesini əngəlləyən qurumların sərt strukturunda departmentalizmlə əlaqədar mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə Maliyyə, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Təhsil, Səhiyyə və İqtisadiyyat Nazirlikləri belə heyətin təşkilində iştirak etməlidir.

Azərbaycanda təhsil, sosial müdafiə və səhiyyə sahələrində investisiyaların son zamanlarda artırılması prosesi təqdirəlayiq addım hesab edilir. Amma məqsədli nəticələr əldə etmək üçün tələb olunan ehtiyatların hesablanması məqsədilə təklif olunan müdaxilə mexanizmlərinin dəyəri hesablanmalıdır. Mallara əlavə aksiz vergilərinin tətbiqi ilə daha çox daxili ehtiyatların səfərbər olunması, habelə vergi toplanılması prosesi üzrə optimallaşdırılma tədbirləri nəticə verə bilər.

Dəqiq və vaxtında məlumat əldə etmək və əlçatanlıq reallığa əsaslanan siyasətlərin hazırlanması, nəticələrin qiymətləndirilməsi, az mənbələrdən ən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və insan kapitalının formalaşmasına nəzarət və idarə olunması üçün vacibdir. Azərbaycanda sosial sahələrdə məlumat toplama və idarəetmənin gücləndirilməsinə ehtiyac var. Məsələn, əmək bazarındakı irəliləyişi (tələb və təklif) qiymətləndirmək üçün ev təsərrüfatı anketləri, işçi qüvvəsi anketləri və ticarət anketlərindən daha çox məlumata ehtiyac var. Hökumət sosial sahələrdə dövri məlumatların toplanmasına əhəmiyyətli investisiyalar qoysa da, siyasətçiləri məlumatlandırmaq üçün az analiz aparılır.

Azərbaycanın dövlət qurumları insan kapitalının inkişafı hədəflərinə cavab verən, təklif olunan müdaxilələrin inkişafında texniki bilik və bacarıqlarda müqayisəli üstünlüklərə sahib olan və xarici kapital qoyuluşlarını təşviq etmək üçün maliyyə dəstəyi təmin edən xarici maraqlı tərəflər ilə strateji ortaqlıqlar qurmağa ehtiyacı ola bilər. Dünya Bankı Qrupu bu cür bir ortaqdır. Bankda 2016-2020 maliyyə illəri əhatə edən Azərbaycan üçün Ölkə Əməkdaşlıq Çərçivəsi insan

kapitalının inkişafını orta müddət üçün prioritet bir investisiya olaraq təyin etmişdir. Strateji investisiyaların dünya miqyasında qurulması və həyata keçirilməsindəki geniş təcrübəsinə əsaslanmaqla, Dünya Bankı Qrupu ölkəmizdə səhiyyə, təhsil və sosial müdafiəyə investisiyalar təşviqi məqsədilə lazımi texniki potensialın yaradılması üçün önəmli yer tutur. Bank başqa inkişaf tərəfdaşlarını və yerli maraqlı tərəflərin hər birini də cəlb edə bilər və həmin investisiyalar üçün əhəmiyyətli maliyyə mənbələri təmin etməsi mümkündür.

Azərbaycan dövlətinin İKT sektoru inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindəki kimi inkişaf etməsə də, insan kapitalının formalaşmasını gücləndirəcək texnologiyalar tətbiq etmək potensialına malikdir. Məsələn, vahid elektron səhiyyə infrastrukturuna sahib olmaq xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq, xərcləri azaldacaq, səhiyyə xidmətlərinin mövcudluğunu çoxaldacaq və standart elektron tibbi qeydlərə, həmçinin rəqəmsal reseptlərə giriş imkanlarını genişləndirəcəkdir. İKT-nin özü eyni zamanda elektron kitablar, elektron seminar, açıq giriş materialı, uzaqdan təhsil və veb əsaslı imtahanların vasitəsilə elektron tədris təmin edə, müəllimlər üçün elektron mənbələr və həmkarlar üçün fikir mübadiləsi veb saytları yarada bilər. Həmçinin, Azərbaycanın adambaşına düşən gəliri nisbətən yüksək olmasına baxmayaraq, əhalinin üçdə birindən azının bank hesabı mövcuddur və əhalinin ancaq dörddə birinin bank kartı vardır. Bununla birlikdə, mobil pul istifadəsinin artması ölkədəki maliyyə daxilliyini artırması mümkündür. Qeyd etməliyik ki, bu sahə üzrə və öz daxilində texnologiyanın tətbiqi Azərbaycan rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq və mümkün olduğu təqdirdə bərabərsizlikləri azaltmaq üçün potensiala malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. "Azərbaycan 2020: strateji baxış" inkişaf konsepsiyası.
2. "Azərbaycan Respublikasının Regionlarinin 2014-2018-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı" Dövlət Proqramı.
3. ARHP, (2019), Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabata Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi, 2019, http://sai.gov.az/upload/files/ICRA-2018-FINAL(1).pdf, (24.02.2020).
4. Azərbaycan kiçik sahibkarlıq (2015), Səda nəşriyyatı, Bakı. s.5-7
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995), Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncam və fərmanları.
7. Bilik İqtisadiyyatı Azərbaycan İnnovasiya Yol Xəritəsi 2018.
8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatinin İnkişaf Proqrami İnsan İnkişafi 2014.
9. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli 2018.
10. Aslanzadə İ.A., Tağıyev A.H. (2017), İnnovasiya menecmenti, s. 55
11. Əliyev İ. (2013), Azərbaycan sosial dövlətdir, http://sia.az/ru/news/economy/384471-ilhameliyev-azerbaycan-sosial-dovletdir, (Erişim Tarihi 13.02.2020).
12. Hümbətova S.İ. (2018), "İntellektual kapitalın qiymətləndirilməsi problemləri və müasir metodları", Proceedings of the international conference on sustainable development and actual problems of humanitarian sciences dedicated to the 95th anniversary of the national leader Haydar Aliyev, s.78-80,(https://www.academia.edu/41885446/P_R_O_C_E_E_D_I_N_G_S_of_the_International_Conference_on_SUSTAINABLE_DEVELOPMENT_AND_ACTUAL_PROBLEMS_OF_HUMANITARIAN_SCIENCES_dedicated_to_the_95_th_anniversary_of_the_National_Leader?auto=download)

13.İbrahimov İ.H., İbrahimov E.R. "Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi mexanizmi", s.29
14.İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, (2017), Azərbaycan İqtisadi İslahatlar İcmalı, http://www.vusalmusayev.com.
15.İmanov K. (2018) Əqli mülkiyyət və insan kapitalı. Bakı, s.30
16.İnsan Kapitalının İnkişafı (2017): Nəzəri Aspektləri Və Qiymətləndirmə Metodologiyası, s.20-23
17.Quluzadə M. (2015), İnsan Amili və Azərbaycan Respublikasinin Sosial-İqtisadi İnkişafinin Sürətləndirilməsi, s. 44
18.Məmmədova S.D. (2017), Azərbaycanda sosial dövlət: inkişafı, perspektivləri, s. 47
19.Muradov A.N (2006), Həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında təhsilin rolu
20.Şults T. İnsan kapitalına yatırımlar: təhsil və tədqiqatın rolu., M.: Pulsuz mətbuat. 1971, s. 23
21.Zeynallı L., Zeynallı A. (2019) Klaster fəaliyyətinin insan kapitalına və rəqabət qabiliyyətinə təsiri, s.34

İngilis dilində

1. Bayramov V., Hasanov R., Aghayarli L., Kadyrov Z., Aghahasanli I., Isayev S., A Comparative Study on Development of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan.
2. Banks J., Disney R., Duncan A., Reenen J.V. (2005), The internationalisation of public welfare policy. The Economic Journal, 115, p.62-81.
3. Becker G.S. (1962), Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. Journal of Political Economy, p.63-75
4. Bedi H.S. and Vij S. (2015), Entepreneurship and Economic Development-Theoretical Perspectives, The Economic World, p.102-103
5. Kushnir K., Mirmulstein M.L., and Ramalho, R. (2010), Micro, Small, and Medium Enterprises Around the World: How Many Are There, and What Affects, p.82

6. OECD (2019), Azerbaijan: Linking Domestic Suppliers with Foreign *Investors*, OECD, Paris, http://www.oecd.org/eurasia.
7. World Bank (2019), Ease of Doing Business in *Azerbaijan*, https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan.
8. WORLD DEVELOPMENT REPORT 2020.

Türk dilində

1. Armaoğlu F. (1992), 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi. 1980-1990. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2(2): s.209-210.
2. Atik, Hayriye (2006), Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme, Bursa: Ekin Kitabevi, 1. Baskı, s.23-30
3. Bal H., Mehmet D., Emrah E.A. (2014), "Doğal Kaynak Zenginliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Yönetim Göstergelerinin Aracılık Etkisi: Mena ve Hazar Ülkelerinde Ampirik Bulgular." International Conference on Eurasion Economies, s.1-10.
4. Bayraktutan Y. (2010), Batı Avrupa ve Orta Asya'da Özelleştirme. Kocaeli: Basın Yazın Yayın Matbaacılık. s.119-120.
5. Bayraktutan Y. (2015), Uluslararası İktisat. Kocaeli: Basın Yazın Yayın Matbaacılık. 13 s.
6. Eğitim, Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler için Bootstrap Panel Granger Nedensellik Analizi.
7. Karadeniz O. (Ed.), (2007), Avrupa Birliği Yolunda Türkiye'de Eğitim ve Beşeri Sermaye, Gazi Kitabevi, 12 s.
8. Karagül, Mehmet, Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye'deki Önemi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Yayın No. 37. 2002.
9. Osman A. (2003), Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları. 12 s.

10. Salmanov R. (2004), "Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 37 s.
11. Taban S. ve Kar M. (2006), Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, "Girişimcilik" Anadolu Universitesi Yayınları, s.110
12. Yumuşak, İbrahim G. & Yusuf T. (2002), "Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Beşeri Kalkınma İndeksi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme" İktisat Fakültesi Mecmuası, 52: 1, s.1-26.

Rus dilində

1. Базылева М.Н. (2012) Человеческий капитал и трудовые отношения/ М.Н. Базылева, Н.И. Базылев. Минск: Мисанта, 167 стр.
2. Белкин В.Н., Белкина Н.А. (2010) Человеческий капитал в системе смежных экономических отношений // Челябинский гуманитарий. № 10. Т. 1. 18 стр.
3. Беспаев М.Е. (2016), Человеческий капитал индивида: сущность формирования и развития // Экономика: вчера, сегодня, завтра. № 9. 14 стр.
4. Даниленко Н.Н. (2009), Формирование человеческого капитала/ Н.Н. Даниленко, И. С. Долгополова. - Иркутск: Издательство БГУЭП, 84 стр.
5. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИРЭ, 2009. 20 стр.
6. Кристиневич С.А. (2011), Формирование рыночного потенциала институтов развития человеческого капитала / С.А. Кристиневич // Экономический бюллетень НИЭИ Министерства экономики РБ. №4, стр.48-56.
7. Леманова П.В. (2009), Сущность человеческого капитала на современном этапе развития общества, 26 стр.

8. Маршалл А. (2008), Принципы экономической науки. М.: “Директмедиа Паблишинг”, стр.12-13.
9. Носкова К.А. (2013), Оценка человеческого капитала i-го сотрудника организации [Текст] / К.А. Носкова // Актуальные вопросы экономических наук: материалы II междунар. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2013 г.). Уфа: Лето, стр.4-8.
10. Родионова Е.М. Воспроизводство и накопление индивидуального человеческого капитала // Образование и общество. 2005. № 5. С.2., URL: http://www.jeducation.ru/5_2005/87.html.
11. Смит А. (1962), Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Изд-во Соцэкгиз. 100 стр.
12. Шемякин Я.Г. Европа и Латинская Америка. Взаимодействие цивилизации в контексте всемирной истории. М., 2001.
13. Шульц Т. (1971), Вложения в человеческий капитал: роль образования и научных исследований. М.: Свободная пресса. 23.

İnternet resursları

1. files.preslib.az, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası
2. www.azerbaijan-news.az, Azərbaycan Dövlət Qəzeti
3. www.deik.org.tr, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
4. www.economy.gov.az, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi
5. www.eib.org, European İnvestment Bank
6. www.e-qanun.az, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi
7. www.ilo.org, İnternational Labour Organization
8. www.imf.org, İnternational Monetary Fund
9. www.oecd.org, Organisation for Economic Cooperation and Development
10. www.president.az, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı
11. www.stat.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

12. www.vet.edu.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi. Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agenliyi

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 6: 2019-cu ildə Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi üzrə dünya ölkələri arasındakı reytinq

2019-cu il hesabatı üzrə reytinq sırası	2018-ci il göstəricisi ilə müqayisədə sırada dəyişiklik	Ölkə	İnsan İnkişafı İndeksi (0-1)	2018-ci il göstəricisi ilə müqayisədə indeksdə dəyişiklik
1	—	Norveç	0.954	▲ 0.001
2	—	İsveçrə	0.946	▲ 0.003
3	—	İrlandiya	0.942	▲ 0.003
4	—	Almaniya	0.939	▲ 0.001
4	▲ (2)	Honq Konq	0.939	▲ 0.003
6	▼ (1)	Avstraliya	0.938	▲ 0.001
6	▲ (1)	İslandiya	0.938	▲ 0.003
8	▼ (1)	İsveç	0.937	▲ 0.001
9	—	Sinqapur	0.935	▲ 0.001
10	—	Hollandiya	0.933	▲ 0.001
11	—	Danimarka	0.930	▲ 0.001
12	—	Finlandiya	0.925	▲ 0.001
13	—	Kanada	0.922	▲ 0.001
14	—	Yeni Zelandiya	0.921	▲ 0.001
15	—	Birləşmiş Krallıq	0.920	▲ 0.001
15	—	Amerika Birləşmiş Ştatları	0.920	▲ 0.001
17	—	Belçika	0.919	▲ 0.002
18	—	Lixtenşteyn	0.917	▲ 0.001
19	—	Yaponiya	0.915	▲ 0.002
20	—	Avstriya	0.914	▲ 0.002
30	—	Estoniya	0.882	▲ 0.003
49	—	Rusiya	0.824	▲ 0.008
50	▲ (3)	Belarusiya	0.817	▲ 0.009
50	▲ (8)	Qazaxıstan	0.817	▲ 0.017
59	—	Türkiyə	0.806	▲ 0.001
65	▼ (2)	İran	0.797	▼ 0.002
70	—	Gürcüstan	0.786	▲ 0.003
81	—	Ermənistan	0.760	▲ 0.002
87	—	**Azərbaycan**	**0.754**	▲ **0.002**

88	–	Ukrayna	0.750	▲ 0.003
108	–	Türkmənistan	0.710	▲ 0.002
108	▲ (1)	Özbəkistan	0.710	▲ 0.003
122	–	Qırğızıstan	0.674	▲ 0.003
125	▲ (1)	Tacikistan	0.656	▲ 0.005
189	–	Niger	0.377	▲ 0.004

Mənbə: United National Development Programme (UNDP), Human Development Report 2019

Əlavə 2.

Cədvəl 7: Azərbaycanın Həyat Keyfiyyəti İndeksi üzrə dünya ölkələri arasındakı reytinqi

Sıra	Ölkə	Həyat Keyfiyyəti (ümumi)	Evin qiyməti - gəlirlər nisbətində	Alıcılıq qabiliyyəti	Nəqliyyatda keçirilən müddət	Çirklənmə	İqlim	Şəxsi təhlükəsizlik	Səhiyyə xidmətləri	Yaşayış dəyəri
1	Danimarka	198.57	6.93	114.39	28.51	22.14	81.8	75.75	79.41	81.38
2	İsveçrə	195.93	9.63	129.7	29.05	22.03	80.05	78.5	72.68	121.16
3	Finlandiya	194.01	7.98	112.3	30.41	11.93	58.56	77.2	73.49	72.82
4	Avstraliya	191.13	7.6	122.85	35.29	23.97	93.75	57.24	76.38	72.08
5	Avstriya	191.05	10.14	96.7	25.15	21.97	77.74	78.63	79.19	71.79
6	Hollandiya	188.91	7.38	102.54	29.87	27.45	87.45	71.43	77.81	74.83
7	İslandiya	187.79	6.58	91.8	19.74	15.24	68.81	76.72	66.44	101.86
8	Almaniya	187.05	9.02	116.2	29.91	28.01	82.51	65.49	74.32	67.62
9	Yeni Zelandiya	185.58	8.34	101.09	31.19	22.74	95.46	60.45	73.62	72.62

10	Norveç	181.86	8.4	103.61	27.12	19.86	71.16	64.68	74.14	100.99
11	Estoniya	180.88	9.31	75.97	25.75	18.15	64.28	79.2	72.12	51.01
12	Yaponiya	180.5	11.25	103.12	40.03	37.08	84.79	86.27	80.4	83.33
13	Amerika Birləşmiş Ştatları	179.2	3.58	122.03	32.87	33.95	77.51	52.87	69.41	69.91
14	İsveç	178.67	10.26	111.38	30.29	18.01	74.92	50.65	70.95	71.55
15	Sloveniya	175.98	10.16	75.38	24.81	24.33	78.08	77.43	62.81	52.51
16	İspaniya	174.16	9.21	83.8	29.42	39.36	94.19	67.54	77.77	54.7
17	Birləşmiş Krallıq	170.81	9.16	105.73	34.62	39.43	87.82	57.28	74.71	65.28
18	Kanada	170.32	7.66	109.44	33.77	27.85	52.55	60.49	70.99	65.01
19	Qatar	167.84	5.74	138.29	31.71	66.48	36.03	86.74	72.41	59.09
20	Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	167.81	4.4	119.6	37.46	53.11	45.23	83.68	67.99	56.16
29	Litva	156.36	11.11	60.34	27.15	30.84	69.86	63.49	67.58	45.91
34	Latviya	149.15	9.35	55.16	31.45	34.96	74.7	63.23	59.71	49.23
37	Belarusiya	141.47	14.27	44.64	28.78	40.97	64.37	76.47	58.01	33.12
44	Türkiyə	125.51	9.26	45.33	44.77	69.15	93.26	59.62	69.36	35.21
50	Gürcüstan	120.9	12.67	33.19	34.34	72.46	84.2	80.14	51.29	28.78

59	Rusiya	104.94	12.39	45.38	46	62.8	46.53	58.07	57.63	35.52
87	Azərbaycan	104.63	14.06	38.61	38.63	75.89	72.99	53.27	60.58	20.4
90	Ermənistan	103.26	21.94	40.86	39.4	72.21	69.45	53.34	79.06	47.54
98	Ukrayna	102.34	14.35	32.72	37.36	66.63	70.69	51.12	50.95	27.94
102	Türkmənistan	90.73	21.83	29.46	44.15	74.47	60.23	59.17	65.87	35.09
103	Qırğızıstan	88.82	19.66	33.33	28.33	87.13	71.24	51.22	54.54	37.7
106	Özbəkistan	87.17	11.51	38.83	29.75	74.25	39.78	33.49	51.27	29.83
107	Tacikistan	87.02	16.87	37.74	48.38	79.35	70.99	50.67	51.18	35.8

Mənbə: Quality of Life Rankings for 2019.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dövlət ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin sayı (tədris ilinin əvvəlinə; min nəfər)....37
Cədvəl 2: Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzvü olan ölkələr üzrə əhalinin xəstəxana çarpayıları ilə təminatı (ilin əvvəlinə, əhalinin hər 10 000 nəfərinə)....40
Cədvəl 3: Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzvü olan ölkələr üzrə əhalinin həkimlər ilə təminatı....41
Cədvəl 4: İnsan inkişafı kataloqu....43
Cədvəl 5: 2019-cu ildə dünya ölkələri üzrə bəzi demoqrafik göstəricilər....44
Cədvəl 6: 2019-cu ildə Azərbaycanın İnsan İnkişafı İndeksi üzrə dünya ölkələri arasındakı reytinq....86
Cədvəl 7: Azərbaycanın Həyat Keyfiyyəti İndeksi üzrə dünya ölkələri arasındakı reytinqi....87

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İşçinin insan kapitalının xüsusiyyətləri....22
Sxem 2: Əsas İnsan Kapitalının Qiymətləndirilməsi Sxemi....24

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Ali təhsil müəssisələrini bitirən mütəxəssislərin ümumi sayından təhsilin səviyyəsi üzrə diplom alanlar (bakalavr, magistr), (min nəfər)....38
Qrafik 2: Dövlət büdcəsinin səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri....49
Qrafik 3: 2006-2021 - ci illərdə Şərq Tərəfdaşlıq ölkələrində Ümumi Daxili Məhsul dəyişikliyi....51
Qrafik 4: Doing Business hesabatında Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə sırası (0-190)....52

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Texnoloji inkişaf, insan kapitalı və iqtisadi artım arasındakı əlaqə....46
Şəkil 2: Mənşə ölkələrinə görə Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyalar, 2009-2017, Azərbaycan manatı (manat) (milyon)....54